

סדר תעניות כיצד?

בין תשובה למענה

הרב ישי אנגלמן, ר"מ בישיבת ברכת משה,
מעלה אדומים

מבוא

הפרקים הראשונים במסכת תענית עוסקים באופן כללי בתפילות הגשם, תעניות הגשמים, ובהמשך, בפרק שני - ב"סדר תעניות": נוסח ייחודי של תפילה המלווה בניהוגים מעשיים המיוחדים לתענית בשעת צרה. בפרק שלישי אנו פוגשים בצרות נוספות שבעטיין נגזרת תענית ציבור, ובסיום המסכת, לאחר דיון נוסף בסדרי התפילה המיוחדים לזמנים אלו, ונושאים - אגביים לכאורה¹ - נוספים, מופיעים דיני תעניות החורבן.

במאמר זה נתמקד בעיון בסדר התפילה שתקנו חכמים במסכת תענית בשעת צרה - תפילת כ"ד ברכות, שדיניו מפורטים במשנה ובסוגיות הגמרא בחלק הראשון של פרק שני. במהלך המאמר נעיין בנושא מזוויות שונות: עיוניות, הלכתיות ומחשבתיות, ונבקש להציג שני 'מבטי על' כלליים ביחס אליו, ואף להתייחס ליישומו, הלכה למעשה, בימינו.²

1 ראו על כך להלן הע' 27.

2 נדמה כי הנושאים במאמר כמעט ולא נידונו באופן מעמיק ועיוני בין כותלי בית המדרש. באתר 'אסיף', לדוגמא, לא מצאנו ולו מאמר אחד על פרקים שני-שלישי במסכת תענית, ואנחנו מקווים שדברינו במאמר זה עשויים לפתוח פתח ללימוד מעמיק של נושאים אלו, גם אם יבחרו הלומדים לפתח דרכים שונות מאלו שצעדנו בהם אנחנו במהלך הלימוד: אין בחכמת התלמוד בכלל 'מופת ברור כגון חשבונות התשבורות ונסיוני התכונה', אך נדמה שבתחומים מעין אלו קשה עוד יותר לומר אמירות חותכות וחד משמעיות, ומקום גדול יותר יש בסוגיות אלו ל'אובנתא דליבא', והבוחר יבחר. לאור המסע המוצע במאמר זה, ניתן לבחון סוגיות נוספות במהלך המסכת, ולחלקן נרמזו בקצרה, בעיקר בהערות השוליים.

כאן המקום להודות לאכסניית בית המדרש 'חברותא' באוניברסיטה העברית, קמפוס 'עין כרם' בירושלים, במסגרתה זכינו, יחד עם חברים מקשיבים, ללבן סוגיות אלו שנבחרו ללימוד בחורף תשפ"ד, במהלך מלחמת שמיני עצרת המכונה מלחמת 'חרבות ברזל'. תודה גדולה גם למורי וחמי ר' דוד הנשקה על סיועו במהלך כתיבת המאמר ועל הערות ותיקונים שהציע בגוף המאמר, שרובו ככולו נכתב במסגרת שירות המילואים במהלך המלחמה.

א. פתיחה: סדר תעניות - לאן פנינו מועדות

במוקד בירור הסוגיות השונות נציב שאלה שתפתח בפנינו חקירה יסודית שתלווה אותנו במהלך המאמר: מה עניינן של סדרי התפילה השונים שנקבעו ביום זה? מה המוקד שלהם? מה היא העמדה הקיומית שאמורה להתחולל בלב המתפללים השותפים בסדר זה, וכיצד פרטי ההלכות שבסוגיות עשויים לעצב אותה?

אין הכרח ל'תשובה אחת' לשאלה הזו, וניתן אף להניח שנקודות כובד שונות עיצבו את מגוון ההלכות, שבחלקן נחלקו תנאים, אמוראים וראשונים. במהלך המאמר נבחן את המקורות השונים והמחלוקות בהן נעסוק ביחס לשני צירים, וכעת נעמיד את הציר הראשון, ששורשו בדברי הרמב"ם בתחילת הלכות תעניות (הלכות תעניות, א, א-ד). דברי הרמב"ם שם חשובים גם כרקע עיוני כללי לנושא:

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא על הצבור, שנאמר: על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות, כלומר כל דבר שייצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן זעקו עליהן והריעו.

ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו לה' ויריעו ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן ככתוב: עונותיכם הטו אלה, וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם.

אבל אם לא יזעקו ולא יריעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקראת, הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה וצרות אחרות. הוא שכתוב בתורה: והלכתם עמי בקרי והלכתי עמכם בחמת קרי, כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו אם תאמרו שהוא קרי אוסיף לכם חמת אותו קרי.

ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הצבור עד שירוחמו מן השמים, ובימי התעניות האלו זועקין בתפלות ומתחננים ומריעין בחצוצרות...

לפי הרמב"ם, דיני התעניות בכלל מבוססים על מצוות העשה של תרועה בחצוצרות, שעניינה - כפי שעולה מדבריו כאן בהלכות תעניות (ובעיקר ממנין המצוות שבכותרת ההלכות: "לזעוק לפני ה'") - זעקה לה' בצורת תפילה, ובעקבותיה תהליך של תשומת לב ומודעות למצבו הרוחני של הציבור, שבסופו תשובה.

מצוות התענית, מדברי סופרים, שבאה בעקבות המצווה מדאורייתא, היא כנראה הדרך שייסדו חכמים לממש באופן מוחשי את העיקרון המופשט של המצווה

מדאורייתא: התענית אמורה לאפשר יום שבו הציבור מתבונן בדרכיו, מפנים כי הצרה איננה מקרה, ובעקבות כך פונה כלפי שמיא ועוסק בתשובה. זוהי גישה מוסרית, הרואה את הצרה כדבר המחייב תגובה אנושית של שינוי ותיקון. זהו אם כן, הציר האחד שדרכו ניתן לבחון את הלכות תפילת התענית וסדריה: **ציר התיקון והתשובה**.

נבקש לשרטט ציר נוסף דרכו נוכל לבחון את סדרי תפילת התענית, שעיקרו לא בתשובת האדם, במענה האנושי לצרה, אלא במענה - או בחוסר המענה - הא-להי, המתבטא בצרה הקיימת, ועומד למבחן בתפילת תענית. לשם כך נעיין בתוספת המרכזית לתפילת תענית, תפילת 'מי שענה'.

ב. על מה מתפללים בתפילת 'מי שענה'?

המשנה בפרק שני פותחת בשאלה "סדר תעניות כיצד?", ומפרטת עניינים מעשיים שונים המהווים את המסגרת לתפילה זו: הוצאת התיבה לרחובה של עיר, נתינת אפר מקלה על גביה, בראשי העם וכן בראש כל אחד ואחד מהמשתתפים. לאחר מכן ישנה "דרשת תשובה" מיוחדת אותה נושא 'זקן שבהם', ובהמשך (פרק ב משנה ד) מפרטת המשנה את סדר התפילה המיוחד, הכולל ברכות המתווספות לתפילת תענית, שחתימתן תפילת "מי שענה"³:

ואומר לפנייהם עשרים וארבעה ברכות שמונה עשרה שבכל יום ומוסיף עליהן עוד שש... ואומר חותמיהן:
 על הראשונה הוא אומר מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה ברוך אתה ה' גואל ישראל.
 על השניה הוא אומר מי שענה את אבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה בא"ה זוכר הנשכחות.
 על השלישית הוא אומר מי שענה את יהושע בגלגל הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה בא"ה שומע תרועה.
 על הרביעית הוא אומר מי שענה את שמואל במצפה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה בא"ה שומע צעקה.
 על החמישית הוא אומר מי שענה את אליהו בהר הכרמל הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה בא"ה שומע תפלה.
 על הששית הוא אומר מי שענה את יונה ממעי הדגה הוא יענה אתכם

3 בסידור החלק הראשון של נוסח התפילה (משנה ג') נעסוק בהמשך המאמר, וכן במשמעותם של חלק מהנימוגים המעשיים המתוארים במשנה.

וישמע בקול צעקתכם היום הזה בא"ה העונה בעת צרה.
 על השביעית⁴ הוא אומר מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלם הוא
 ענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה בא"ה המרחם על הארץ.

עיון בסדר תפילה זה מעלה כמה שאלות: ראשית, המשנה בוחרת לאפיין את התפילות
 השונות ביחס ל'מקום': המצפה, הגלגל, הר המוריה וירושלים. אפיון זה אינו מובן
 מאליו, וניתן היה לבחור דרך אחרת לאפיין את האירועים השונים, המתייחסת לעצם
 המאורע ולא למקום בו התרחש, כגון: שמואל במלחמתו עם הפלישתים וכדומה.
 מדוע ה'מקום' מרכזי כל כך בתפילה זו?

בנוסף, מתעוררת שאלה בנוגע לזהות התפילה האחרונה - "מי שענה לדוד ושלמה
 בנו בירושלים": מה היא תפילתו של דוד בירושלים? מדוע זכו דוד ושלמה להתאחד
 ב'מי שענה' אחד, כאשר למעשה לא מצינו מקום בו הם התפללו יחד, ודאי לא
 "בירושלים"?

בעיה נוספת מתעוררת ביחס למיקומה של תפילת דוד ושלמה במשנה: כבר הקשתה
 הגמרא (י, א): "מכדי יונה בתר דוד ושלמה הוה, מאי טעמא מקדים ליה ברישא?",
 ואף תפילת אליהו אמורה להיות מאוחרת לתפילתם. הגמרא מתרצת שהתנא רצה
 לחתום את התפילה בברכת 'מרחם על הארץ', אך עדיין לא ברור כל כך מדוע חתימה
 זו יוחדה דווקא לדוד ושלמה, ומדוע חשוב כל כך לחתום דווקא בה.⁵

מרכזיותה של תפילת שלמה במבנה של תפילת תענית עולה גם מדברי שני
 התלמודים, הרואים בתפילת שלמה יסוד למבנה הכללי של תפילת כ"ד ברכות. כך
 שנינו בירושלמי (תענית ב, ב):

עשרים וארבע של תעניות מניין? ר' חלבו ורבי שמואל בר נחמן תריהון אמרין:
 כנגד עשרים וארבע פעמים שכתוב בפרשת שלמה רנה תפילה תחינה.

4 קיומה של ברכה שביעית סותר לכאורה את הנוסח "ומוסיף עליהן עוד שש", ראו על כך להלן סוף
 פרק ב.

5 המיוחס [וכן להלן באזכורי רש"י על המסכת בהמשך המאמר, שכן כידוע, הפירוש לתענית אינו
 מרש"י עצמו] לרש"י (ד"ה דבעי למחתם) הצייע שתי דרכים להבנת הקשר בין 'מרחם על הארץ'
 לתפילת דוד ושלמה: או כיוון ש"הן התפללו על ארץ ישראל", או משום ש"אינהו תקון בית המקדש,
 דהוא עיקר הארץ". דברינו להלן עשויים לשפוך אור על דבריו האחרונים של רש"י לכל הפחות. ראו
 גם דברי המלאכת שלמה על המשנה כאן, למיז "בהא שייכי דוד ושלמה טפי, דבימיהם היה הצלחת
 ארץ ישראל".

נציין שבתפילת 'מי שענה' המורחבת הנהוגה בסדר הסליחות האשכנזי, השתנה מקומה של
 תפילת דוד ושלמה והיא קודמת לתפילתם של אליהו ויונה.

ובבבלי בברכות (כט, א) מצינו:

הני עשרים וארבע דתעניתא כנגד מי? אמר רבי חלבו: כנגד עשרים וארבע רננות שאמר שלמה בשעה שהכניס ארון לבית קדשי הקדשים. אי הכי, כל יומא נמי נמרינהו! אימת אמרינהו שלמה - ביומא דרחמי, אנן נמי ביומא דרחמי אמרי להו.

ומסביר שם רש"י:

ביומא דרחמי - שהוצרך לבקש רחמים, שדבקו שערים זה בזה ולא היו מניחין להכניס ארון לבית קדשי הקדשים, כדאמרינן במועד קטן (דף ט א).

בין אם מדובר על תפילת שלמה - כפשוטה - המתוארת בספר מלכים א פרק ח, ובין אם מדובר על התפילה שדרשו חז"ל בנוגע להכנסת הארון לקדש הקודשים⁶ - יש להבין מדוע נעשית תפילת שלמה, ותפילת דוד הנצמדת אליה, מרכזית כל כך במבנה תפילה מיוחד זה?

שאלה נוספת הנוגעת לתפילת דוד ושלמה, כמו גם ל'מי שענה' אחרים במשנה, נוגעת לבחירה של חז"ל בדוגמאות שננקטו בתפילה זו. באופן פשוט ניתן לצפות למצוא בתפילת "מי שענה" דוגמאות לתפילות בשעת צרה שנענו, תפילות העשויות להיות מודל לחיקוי עבור המתפללים כעת ברחובה של עיר בשעת צרה. אולם, לא כל הדוגמאות במשנה מתאימות לציפייה זו: שמואל אכן התפלל במצפה בשעת דחק ולחץ, רגע לפני הקרב, ונענה בקול תשועה בקול רעם גדול (שמואל א' ז, ז-ג). כך גם ביחס ליונה, שמפורש שהתפלל במעי הדגה. אך ביחס ליהושע לא מפורשת תפילה קודם היציאה לקרב, ושמה תקיעות השופר ביריחו, הסמוכה לגלגל, מהוות ביטוי להמיית הלב ופנייה כלפי שמיא בשעת צרה.⁷ אולם, אליהו בהר הכרמל לא התפלל

6 וראו באבודרהם (תקון התפלות ועניניהם, ד"ה עוד אמרינן בירושלמי) המחבר בין דברי הבבלי לירושלמי בעניין זה.

7 בהקשר זה נציין לדברי ר' שלמה פיישר (בית ישי סי' ל) המבאר את שיטת רבנו תם לפיה מצוות שופר עיקרה בתקיעה ולא בשמיעה, ולכאורה קשה לפי זה כיצד מוציא האחד את חברו במצווה זו? "ובדעת ר"ת נראה פשוט דס"ל דתקיעת שופר הוא מין ממני הדיבור, שהוא ענין תפלה וצעקה לשמים... ושייך בו דין שומע כעונה", עיי"ש. בשו"ת אורח משפט (סי' קלט) דן הראי"ה האם תקיעת שופר "היא כמו דבור של קדושה או מצוה בעלמא, ונפקא מינה לענין מקום מטונף וראיית ערוה דלא מצינו איסור בעשיית מצוה רק בתורה ותפלה", ודן שם שמא "כיון דלזכרון קאתי דומה לתפלה" (לנפק"מ זו ראו גם בספרו של מו"ח ר' דוד הנשקה, לבקש תפילה (להלן הע' 18) חלק א הע' 287). ראו גם רש"י לראש השנה (כו, ב ד"ה כמה) ובתוספות שם (ד"ה של). ראו גם להלן ליד הע' 37.

כלל על צרה חומרית: אמנם מדובר היה בתקופת בצורת, אך עליה היה אחראי אליהו עצמו, ותפילתו בהר הכרמל לא הייתה בקשר לשבירתה אלא ל"וַיִּדְעוּ הָעָם הַזֶּה כִּי אֵתָהּ ה' הָאֱלֹהִים" (מלכים א' יח, לו), וקשה לראות בתפילתו מודל לתפילה בעת צרה שנענתה.

את תפילתו של דוד עוד נברר להלן, אך גם תפילת שלמה, שהיא באופן פשוט התפילה הגדולה אותה התפלל בחנוכת המקדש (מלכים א' ח מפסוק כב ואילך) - איננה תפילה בשעת צרה, ולהפך: מדובר בתפילה חגיגית שבמסגרתה מצהיר ומתפלל שלמה על תפקידו של המקדש כמקום השראת שכינה שיאפשר בכל צרה וצרה מצרות הציבור והיחיד, לבוא אל המקדש ולהתפלל.⁸

בירור זה צריך להיעשות גם ביחס לשני ה"מי שענה" הראשונים - אברהם אבינו ואבותינו על ים סוף בהחלט היו במצב של צרה, אך האם ניתן לראות בסיפורם מופת ודוגמא לתפילה שנענתה? לא מצינו לאברהם שהתפלל בהר המוריה,⁹ וגם לגבי בני ישראל על הים - כלל לא ברור שעמדו בתפילה לפני ה', והדבר תלוי בפירוש הפסוק "וַיִּצְעֲקוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל ה'" (שמות יד, י): האם משמעו 'תפילה' כדברי מדרשי ההלכה על אתר המובאים ברש"י, או שפירושו תלונה, וכדברי אונקלוס שם: "וזעיקו בני ישראל קדם ה'".¹⁰ מעניין שהירושלמי על אתר (ב, ה) מדגיש שלמעשה אבותינו על הים כלל לא התפללו:

ארבע כיתים נעשו אבותינו על הים אחת אומרת נפול לים ואחת אומרת נחזור למצרים ואחת אומרת נעשה עמהן מלחמה ואחת אומרת נצווה

8 ההבנה לפיה תפילתו של שלמה היא התפילה המוזכרת במלכים א מפורשת בירושלמי על אתר. כבר הזכרנו לעיל את שיטת רש"י במסכת ברכות, שהיא גם שיטתו בפירושו לסוגיה בתענית (ד"ה ושלמה), כי התפילה המדוברת כאן היא זו שהתפלל שלמה בשעה שדבקו שערי ארון זה בזה, על פי המדרש המובא בגמרא בברכות שם. ייתכן שרש"י הוטרד מהשאלה ששאלנו, ולכן נטה לפרש את המשנה על פי המדרש, בו מתואר אירוע שניתן לכנותו כצרה, אולי לא רק רוחנית, עבור שלמה באותו הרגע.

9 ובכלל, שואל הירושלמי (ב, ד), "לא יצחק נגאל?", וראו שם מה שתירץ. וראו עוד מאמרו של מו"ח ר' דוד הנשקה, "למשמעו של ספר יונה", מגדים, כט (תשנ"ח), עמ' 84 הע' 21 (הדברים שם נאמרים במקורם ביחס לתפילה יונה!), ודבריו משתלבים עם טענתנו להלן.

10 במכילתא דרשב"י: "ויצעקו בני ישראל אל ה', תפסו בידן אומנות אביהן אומנות אברהם יצחק יעקב", ומיד מפורטות תפילות האבות. לעומת זאת כך ביאר הרמב"ן את פירושו של אונקלוס: "נעשאו ענין תרעומות, לומר שלא התפללו אבל היו מתרעמים לפניו על שהוציאם ממצרים, כלשון ויצעקו אל פרעה לאמר למה תעשה כה לעבדיך (לעיל ה טו)...". חיזוק לפירוש התרגום עולה מהפסוק הבא, בו מתלוננים בני ישראל "הַמְּגֵלִי אֵין קְבָרִים בְּמִצְרַיִם", ופירוש זה הוביל את הרמב"ן עצמו לבאר כי קבוצות שונות היו שם, חלק התערמו, וחלק התפללו.

כנגדן. זו שאמרה נפול לים אמר להן משה התיצבו וראו את ישועת ה' וגו'. זו שאמרה נחזור למצרים אמר להן משה כי את אשר ראיתם את מצרים היום וגו' וזו שאמרה נעשה עמהן מלחמה אמר להן משה ה' ילחם לכם וזו שאמרה נצווה כנגדן אמר להן משה ואתם תחרישון.

אם היו הדברים מובאים במדרש כל שהוא - ניחא, אך כאשר הירושלמי מסדר אותם על דברי המשנה הרואה באבותינו על ים סוף דוגמא, לכאורה, לתפילה בשעת צרה - הדברים מתמיהים.¹¹

השאלות הללו נעשות קשות עוד יותר לאור העובדה שניתן למצוא בתנ"ך דוגמאות מופתיות לתפילות בשעת צרה שנענו,¹² ולא ברור מדוע נזקקו מסדרי תפילת 'מי שענה' לדוגמאות שאינן מובהקות.

"עברו אלו ולא נענו" - הרקע למשניות "סדר תעניות כיצד"

נציע תשובה לשאלות הללו, המתייחסת להבנת ההקשר הרחב יותר של משניות מסכת תענית.

במשניות הפרק הראשון במסכת מופיעה סדרה של תעניות גשמים, בסדר עולה ברמת חומרתן: בתחילה (משנה ד) מתענים רק היחידים, בהמשך, אם "הגיע ראש חודש כסלו ולא ירדו גשמים" (משנה ה) מתחילים בתעניות ציבור קלות, ובהמשך אם "עברו אלו ולא נענו" (משנה ו) גוזרים תעניות חמורות יותר על הציבור. "עברו אלו ולא נענו" (משנה ז) גוזרים בית הדין שבע תעניות חמורות, המכונות גם 'שבע אחרונות', שכן לאחריהם, אם "עברו אלו ולא נענו" - כבר לא גוזרים תענית שוב (מלבד היחידים שחוזרים ומתענים עד שיצא ניסן) אך "ממעטין במשא ומתן בבניין ובנטיעה, באירוסין ובנישואין ובשאלת שלום בין אדם לחברו, כבני אדם הנוזפין למקום" (משנה ז).

11 בטור (או"ח סי' תקעט) נוסח הברכה השנייה הוא "מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף", וכן הוא ברמב"ם (תעניות ד, ה, וראו בהערות ר"י שילת במהדורתו שם), בחידושי הרמב"ן למסכת תענית (טו, א) ובאבודרהם (סדר תפלת התעניות). ערוך השולחן (תקעט, ח) תמה על כך: "וצ"ע, הלא משה רבינו לא צעק, ואדרבה, משה אמר להם ה' ילחם לכם ואתם תחרישון", והשאייר בצ"ע. דברינו להלן מיישבים גם גירסה זו.

12 ניתן היה להחליף את אבותינו על ים סוף באבותינו במצרים, ששוועתם עולה אל האלהים, השומע נאקתם וזוכר בריתם (שמות ב, כג-כד). משה צועק אל ה', ונענה, במקרה הראשון של חוסר במים לאחר הליכה של שלושה ימים במדבר (שמות טו, כה). משה מתפלל ונענה גם לאחר חטא העגל וחטא המרגלים, ואף כאשר הוא מתפלל על מרים אחותו המצורעת. מהתורה ניתן היה לבחור גם את תפילת יעקב קודם המפגש עם עשיו ובשאר הנ"ך ניתן למצוא עוד תפילות רבות, חלקן אכן הובאו בסדר התפילה המורחב של נוסח 'מי שענה' בסליחות הנהוגות בקהילות אשכנז.

כבר עמדו על כך שהמשנה, העוסקת באופן פשוט בצרה חומרית, צרת הגשמים, משנה את התנסחותה ביחס לצרה, במקביל להימשכותה: במקום "עברו אלו ולא ירדו גשמים" - מתנסחת המשנה בהמשך "עברו אלו ולא נענו". הצרה החומרית עוברת לרקע, ובמרכז מובלט חוסר המענה, המחייב תענית נוספת. חוסר מענה זה מקבל ביטוי חריף יותר, בהמשך: לאחר סדרת שבע התעניות החמורות, ישנו מעבר להלכות שמזכירות יותר את הלכות האבל, ואולי אף המנודה, האסור בשאילת שלום, וזהו עומק המשמעות של "כבני אדם הנזופים למקום". הצרה החומרית כמובן עדיין עומדת לפנינו, אך נראה שהיא משקפת צרה עמוקה יותר שיסודה בחוסר התקשורת בין הציבור לבין א-לוהיו.¹³

על רקע זה, מרתק לצלול ללימוד הפרק השני במסכת תענית - "סדר תעניות כיצד". כבר בסוגיית הגמרא הראשונה (טו, ב) מנגידה הגמרא בין הסדר המיוחד האמור במשנתנו, וכולל לכאורה את תפילות ימי התעניות כולן, לבין ברייתא אחרת, בה נראה כי בחלק מהתעניות הסדר אינו שונה כל כך מתפילת "כל השנה כולה":

מוציאין את התיבה כו'. ואפילו בקמייתא? ורמינהו: שלש תעניות ראשונות, ושניות נכנסים לבית הכנסת, ומתפללין כדרך שמתפללין כל השנה כולה, ובשבע אחרונות מוציאין את התיבה לרחובה של עיר.

מסקנת הסוגיה היא שגם המשנה שלנו עוסקת בסדרת התעניות האחרונות - "כי תנן נמי מתניתין אשבע אחרונות תנן". משמעות הדברים היא שסדר התענית המיוחד של משנתנו נקבע בזמן שהציבור כבר נמצא עמוק בתוך המצב של "עברו אלו ולא נענו" - "הזדמנות אחרונה" לפני שמגיעים אל התוצאה הסופית של "בני אדם הנזופים למקום" של סוף פרק א.¹⁴

13 בעניין זה ראו: יאיר אלדן, משנת תענית - דמותו של ציבור החי בצל הנידוי, אקדמות יט. התייחסות לענייננו מצויה בכמה מאמרים והרצאות של אברהם וולפיש, המרחיב כדרכו בכיוונים אלו גם מתוך בחינת המבנה הספרותי של משניות הפרק. ראו: "משניות פרק א', מסכת תענית - ניתוח הלכתי רעיוני", בדף הקשר של ישיבת הר עציון, מרחשוון תשנ"ה (465-466), בקישור: bit.ly/4amRfHl, וראו עוד The Poetics of the Mishnah, החל מעמ' 169, בקישור: bit.ly/4dKPPtU; ובמאמרו 'משחקי לשון במשנה', נטועים ב עמ' 78-79, בקישור: bit.ly/44Jy3Tf. בהקשר זה מומלץ גם לצפות בשיעורו של הרב יצחק בן פזי - קריאה ספרותית במשנה - כנס המשנה השני בהושעיה, בקישור: bit.ly/44Jy3Tf.

14 אמנם, נחלקו הראשונים על מה מוסבת העמדת הגמרא את המשנה בשבע אחרונות דווקא: לדעת התוספות (טו, ב ד"ה ואפילו) דברי הגמרא מוסבים על הוצאת התיבה לרחובה של עיר, ולא על תפילת כ"ד ברכות שייטכן ונוהגת גם בתעניות אמצעיות. אך שיטת הרמב"ם (תעניות פרק ד), וכן

בנקודה הזו יוצאים בני העיר לרחובה של העיר, דבר שאולי נועד גם לבטא רמה מסוימת של נידוי ודחייה ממקום התפילה הקבוע בו שרויה השכינה,¹⁵ ואז מתפללים תפילה מיוחדת שהפזמון החוזר שלה הוא: "מי שענה... הוא יענה אתכם". עיקרה של התפילה אינו על עצם הצרה, אלא על הפסקת המצב של "עברו אלו ולא נענו", תפילה המבקשת חזרה לתקשורת יציבה, כשם שענה ה' לאבותינו.

לאור זאת ניתן להסביר שהדוגמאות שנבחרו לתפילת 'מי שענה' אינן של תפילה אנושית בשעת צרה, אלא של 'מענה' - רגע של תקשורת, התגלות והארת פנים ביחס למציאות של הסתר שקדמה להארה. איננו יודעים מה בדיוק היו התחושות של אברהם בעלותו אל ההר ובעקידתו את יצחק על גבי המזבח, אבל אפשר לנסות לדמיין את ההיסוס, אולי היתה זו תחושת חוסר אונים או חוסר וודאות (בבחינת 'מה יהיה?') שליוו את אברהם. רגע קריאת המלאך אל אברהם מן השמים - אינו רגע של קבלת תפילה, אלא רגע של התגלות, התבהרות והארה. כך גם אבותינו על ים סוף, שהיאוש עמד לפניהם ומאחוריהם, ופתאום נענו, עד שהגיעו ל"וַיִּירָאוּ הָעָם אֶת ה' וַיֹּאמְרוּ בָהֶ' וּבַמָּשָׁה עֲבָדוּ" (שמות יד, לא). גם אליהו בהר הכרמל זכה למענה א-להי

נפסקה ההלכה בטור ובשולחן ערוך (או"ח סי' תקעט), שסדר התפילה כולו נוהג רק בשבע תעניות אחרונות.

15 בהמשך נעסוק בדברי הגמרא בטעם היציאה לרחובה של עיר. לדברי לוי (דוד לוי, תעניות הציבור ודרשות החכמים, הלכה ומעשה בתקופת התלמוד, תל אביב תשס"א, 70-71) היציאה לרחובה של עיר נבעה משיקולים טכניים של העדר מקום. דבריו אפשריים מבחינת הניתוח המציאותי של הדברים, אך נראה שבמישור הספרותי של פשט המשנה, קשה שלא לזהות ביציאה לרחובה של עיר שבמסגרתה גם מוציאים את התיבה ושמים עליה אפר מקלה, מעשה בעל משמעות ערכית כל שהיא. ייתכן ששאלת היחס ליציאה לרחובה של עיר, האם יש כאן עניין 'שלילי' במהותו או (גם) צורך 'טכני' המלמד על המעלה - דווקא - של רחובה של עיר כמקום המסוגל לכינוס ציבורי בעל משמעות, משתקפת גם בדיון האם ברחובה של עיר, במשך כל השנה, יש קדושה מסוימת: כבר רש"י על המשנה (ד"ה ברחובה של עיר) מפנה למשנה במסכת מגילה (כה, ב) ממנה עולה שברחובה של עיר יש קדושה, "הואיל והעם מתפללים בו בתעניות ובמעמדות", (ראו מגילה כו, א), דבר שיכול להעיד על כך שרחובה של עיר משמשת 'לכתחילה' כמקום כינוס רוחני. אולם, בגמרא במגילה שם מבואר ש"זו דברי ר' מנחם בר' יוסי, אבל חכמים אומרים הרחוב אין בו משום קדושה", ויתכן שחכמים מתעלמים ממימד זה, אולי כיוון שראו את התפילה ברחובה של עיר כ'פחיתות' ולא כ'מעלה'. יש לציין גם להסבר הגמרא במגילה שם לדברי חכמים, "ההוא אקראי בעלמא": האם כוונת הגמרא היא שאין כל מחלוקת עקרונית בין חכמים לר' מנחם, או שמא, לדעת ר' מנחם, התפילה ברחובה של עיר מעידה על תכונה ייחודית קבועה של הרחוב, המאפשר לקיים בו אירועים מעין אלו, על אף שבפועל הם אינם מתקיימים אלא באופן אקראי. לדעת חכמים לעומת זאת, תפלה אקראית זו לא מעידה על מעלה מסוימת, שכן היציאה לרחובה של עיר נתפסת כפחיתות וחיסרון, וכפי שעולה מדברי הבבלי בתענית שיובאו להלן [מעניין לבחון את עניין 'רחובה של עיר' גם ביחס להתאספות ברחוב אשר לפני שער המים בנחמיה מרק ח].

בדיוק ברגע הנכון, לא כהצלה מצרה, אלא כביטוי להתגלות והשראת שכינה, ועתה ראו כולם "כִּי אַתָּה אֱ-לֹהִים בְּיִשְׂרָאֵל" (מלכים א' יח, לו).

מתוך כך נכונים אנו לנסות ולהבין את חתימת תפילת 'מי שענה' בתפילת דוד ושלמה בירושלים. כאמור לעיל, באופן פשוט נראה כי תפילת שלמה היא התפילה אותה התפלל שלמה בשעת חנוכת המקדש, אך מה היא תפילת דוד, ומה הקשר בין שתיהן התפילות?

כך נאמר בעניין זה בירושלמי (ב, ט):

ניחא שלמה דכתיב ביה בנה בניתי בית זבול לך. דוד למה? על ידי שביקש לעמוד על מניין של ישראל.

לפי הירושלמי, תפילת דוד היא התפילה אותה התפלל בגורן ארנן היבוס, בה ביקש שהמגיפה, שהוא נושא באחריותה בעקבות מניית עם ישראל, לא תפגע ב"אלה הצאן" - אנשי ירושלים.¹⁶ מהפסוקים לא נראה שהמגיפה נעצרה בעקבות התפילה, שכן קדמה לה אמירת ה' למלאך - כנראה ללא ידיעת דוד - להפסיק. כך נאמר בספר שמואל ב' (כד, 20 - 21):

וַיִּשְׁלַח יְדֹ הַמַּלְאָךְ יְרוּשָׁלַם לְשַׁחֵתָהּ וַיִּנָּחֶם ה' אֶל הַרְעָה וַיֹּאמֶר לַמַּלְאָךְ הַמִּשְׁחִית בָּעֵם רַב עֲתָה הֲרַף יָדְךָ וַיִּמְלָאךָ ה' הָיָה עִם גֵּרֹן הָאֲרוֹנָה הַיְבֹסִי וַיֹּאמֶר דָּוִד אֶל ה' בְּרִאתוֹ אֶת הַמַּלְאָךְ הַמַּכֶּה בָּעֵם וַיֹּאמֶר הִנֵּה אֲנִכִי חָטֵאתִי וְאֲנִכִי הִעֲנִיתִי וְאַלֶּה הַצֹּאן מֶה עָשׂוּ תְהִי נָא יָדְךָ בִּי וּבְבֵית אָבִי.

נראה שתפילתו של דוד לא הובילה להפסקת המגיפה, אך היא כן הובילה למענה רוחני המופיע מיד לאחר פנייתו של דוד אל ה' (שם, שם, פסוקים יח - כה, בדילוגים):

וַיָּבֵא גַד אֶל דָּוִד בַּיּוֹם הַהוּא וַיֹּאמֶר לוֹ עֲלֵה הָקֵם לָהּ מִזִּבְחַם בְּגֵרֹן אֲרוֹנָה הַיְבֹסִי וַיַּעַל דָּוִד פְּדָבֵר גַּד פְּאֻשֶׁר צִנָּה ה'... וַיִּקַּן דָּוִד אֶת הַגֵּרֹן וְאֶת הַבֶּקֶר בְּכֶסֶף שְׁקָלִים חֲמִשִּׁים. וַיָּבֹן שָׁם דָּוִד מִזְבֵּחַ לָהּ וַיַּעַל עֹלוֹת וַיִּשְׁלָמִים וַיַּעֲתֶר ה' לְאַרְצָהּ וַתַּעֲצֵר הַמַּגִּפָּה מֵעַל יִשְׂרָאֵל.

16 זאת בניגוד לשיטת רש"י המסביר במשנה (ד"ה ועל השביעית) שמדובר על תפילת דוד בזמן הרעב, בפרק כא משמואל ב. וראו לעיל הע' 8, והצעתנו שם בשיטת רש"י עשויה להסביר גם את פרשנותו בנוגע לזהותה של תפילת דוד. ובאמת, לאחר תפילת דוד בזמן הרעב נאמר "וַיַּעֲתֶר אֱ-לֹהִים לְאַרְצָהּ אֲחֵרִי כֵן" (שמואל ב' כא, יד).

זהו סיומו של ספר שמואל: סיפור קניית הגורן, בניית המזבח והקרבת הקרבן במקום בו עתיד להיבנות המקדש בתחילת ספר מלכים, מיד לאחר סיפור המלכתו של שלמה. הסיום "וַתַּעֲצֹר הַמֶּלֶךְ יִשְׂרָאֵל" חוזר לכאורה על מה שכבר נאמר קודם לכן - הוראת ה' למלאך להפסיק להשחית - אך כאן העצירה מבטאת שינוי רוחני, התחלה של השראת שכינה במקום בו עתיד להיבנות המקדש. מלימוד ספר דברי הימים (א, פרקים כב-כט) אנחנו יודעים עד כמה היה דוד שותף מוביל ביוזמה ובתכנון המעשי של בניית המקדש לפרטים שונים. נקודת המפנה בה מתחיל דוד בהכנות המעשיות השונות היא בבניית המזבח בגרן ארנון, וכך נאמר בתחילת פרק כב (א-ב):

וַיֹּאמֶר דָּוִד זֶה הוּא בַּיִת ה' הָאֱלֹהִים וְזֶה מִזְבֵּחַ לְעֹלֹת לְיִשְׂרָאֵל. וַיֹּאמֶר דָּוִד לְכֹנֵס אֶת הַגְּרָיִם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲמֵד חֲצֵבִים לְחִצּוֹב אֲבָנֵי גְזִית לְבָנוֹת בַּיִת הָאֱלֹהִים.

נמצא אם כן שתפילתו של דוד בגרן ארנון, היא עצמה תפילתו של שלמה בחנוכת בית המקדש: תפילה על השראת שכינה, קשר קבוע ותמידי, במקום הקבוע בו ישכון ה'. זהו "מי שענה את דוד ואת שלמה בנו בירושלים": שיאו של המענה אליו אנחנו חותרים בתפילת תענית, הוא לגילוי שכינה, הארת פנים ומענה א-להי, במסגרת יציבה וקבועה. זוהי תפילה על עצם המענה הא-להי, שברקע שלה עומדת חרדה גדולה מאפשרות ההגעה לשלב הבא, שבה אפילו ברחובה של עיר לא נתכנס להתפלל, אלא נהיה כנוזפים לפני המקום.

נראה שלתפילה זו של דוד ושלמה חותרת תפילת מי שענה כולה, ולכן מסיימים בה: לא נוכל להגיע ל"המרחם על הארץ" במובן המלא ללא המציאות עליה התפללו דוד ושלמה בנו בירושלים.

זו גם הסיבה להדגשת עניין ה'מקום' בתפילת מי שענה: התפילה כולה חותרת לשוב אל "המקום", מקום המקדש (ואולי - לשוב מרחובה של עיר אל לב המקדש), בירושלים, מקום השראת השכינה והמענה הא-להי.

זו גם משמעות דברי התלמודים שתפילת כ"ד ברכות כולה נתקנה בהתאם לתפילת שלמה בירושלים, בה נאמרו כ"ד פעמים לשונות תפילה, רינון ותחינה. לשיטת הבבלי, שתפילה זו נאמרה בשעת רחמים, המסר מתחזק עור יותר: לא על תפילת רחמים בשעת צרה גשמית התפלל שלמה, אלא על המענה עצמו, על פתיחת השערים להכנסת ארון ה' לבית קדשי הקדשים, השראת שכינתו של מלך הכבוד בארץ, על "להיות עינך פתוחות אל הבית הזה", "לשמע אל הרנה ואל התפלה" (מלכים א' ח, כט; כח).

תפילת תענית - אפילו בזמן הבית

נעמיק בדברים יותר: ישנן הוכחות שונות שסדר התפילה המתואר במשנה הוא סדר קדום, וחלקים מקוריים ממשניות הפרק נשנו כבר בזמן הבית.¹⁷ כך מוסברת היטב התמיהה שעליה עמדה כבר הגמרא בנוגע למניין הברכות המתווספות: במשנה מבואר ש"מוסיף עליהן עוד שש" אך למעשה "הני שש, שבע הוויין" (תענית טז, ב). הגמרא עונה שברכת גואל ישראל, היא הברכה בה נאמר ה"מי שענה" הראשון, ולכן על אף שיש שבע 'מי שענה', אין אלא שש ברכות נוספות, שכן גואל ישראל היא מהמנין הקבוע של תפילת העמידה.

אולם עדיין, אופן התנסחותה של המשנה, תמוה מאוד. הקביעה שמדובר במשנה קדומה - מאפשרת להניח שנוסח תפילת 'מי שענה' המובא במשנה הינו קדום להתקבעות תפילת שמונה עשרה ברכות כתפילת חובה, הנאמרת שלוש פעמים ביום על ידי כל אחד ואחד. ממילא, ניתן להבין ש'תפילת תענית' המקורית לא השתלבה בתפילת עמידה אחרת, שכן זו עוד לא הייתה קיימת כתפילת קבע, אלא תפילת התענית עמדה בפני עצמה: תפילת שבע ברכות, שראשיתה בברכת גואל ישראל ואחריתה ב"המרחם על הארץ".

בשלב מאוחר יותר שולבה תפילה זו בתפילת שמונה עשרה הקבועה, וממילא נוצרה הבעייתיות במספור הברכות במשנה: לתפילת שמונה עשרה התווספו רק שש ברכות, אך התווספה אליה 'תפילת תענית' קדומה המנוסחת גם במשנתנו - על פי המסורת הקדומה - כתפילה בעלת שבע חתימות, אלא שלמעשה, אחת הברכות חופפות, ולכן אין כאן אלא עשרים וארבע ברכות.¹⁸

17 שותפותם של הנשיא ואב בית הדין מלמדת כי המשנה מייחסת לתקופת הזוגות, בה המקדש עמד על כנו. כך בהמשך הפרק, נחלקו התנאים בדינם של אנשי משמר ואנשי בית אב בתענית, ובהנחה שהפרק מהווה יחידה ספרותית רציפה - ברור שהיא נאמרה בזמן הבית.

18 מהלך זה התבאר על ידי צבי קארל בספרו מחקרים בתולדות התפילה (תל אביב תש"ד), עמ' 93. כמובן, כדי לקבלו יש להניח שתפילת י"ח ברכות לא התקבעה כתפילת חובה לכל יחיד ויחיד בתקופת הבית, גם אם נוסחה המלא כבר היה קיים קודם לכן. עיון מורחב ומעודכן בנושא זה ניתן למצוא בחלק הרביעי של ספרו של מו"ר ר' דוד הנשקה, 'לבקש תפילה': תפילות הקבע בתלמודם של חכמים (פרקי יסוד), הוצ' מאגנס, בדפוס.

חיזוק נוסף לניתוח זה של השתלשלות העניינים ניתן להביא מחתימת 'שומע תפילה' לברכה החמישית בתפילת 'מי שענה': אם במקור התווספה תפילה זו לתפילת שמונה עשרה הקבועה, קשה להבין מדוע חז"ל תקנו ברכה בעלת חתימה זהה לברכה קיימת. אם נקבל שתפילת תענית עמדה בפני עצמה, ורק בשלב מאוחר יותר שולבה בתפילת שמונה עשרה, שהפכה בינתיים לתפילת קבע, הכפילות מובנת.

משמעות הדברים היא כי גם כאשר המקדש עומד על כנו, ישנם מצבים בהם עומד הציבור במסגרת של תפילת תענית, בה בא לידי ביטוי חוסר המימוש של ייעודו של המקדש. באופן פשוט, אפילו בירושלים, ב'תפילה המרכזית' בה משתתפים הנשיא ואב בית הדין - לא היו מתפללים במקום הרגיל במקדש והר הבית, אלא "ברחובה של עיר", שהרי המשנה, המדברת לפחות גם בזמן המקדש, לא חילקה בין ירושלים לערים אחרות.¹⁹ ממילא, משמעות הדברים שהעלינו לעיל מתעצמת עוד יותר, ותחושת הנידוי ביציאה 'החוצה', ובפער בין "תפילת דוד ושלמה בנו בירושלים", לתפילה בעת הזו - הינה חדה ומטלטלת.

נראה אם כן שיש לפנינו ציר חדש דרכו ניתן לבחון את התענית וסדריה: התענית אינה רק עינוי, אלא גם בקשת מענה, ובמוקד שלה נמצאת לא רק הצרה הגשמית, אלא הפער הרוחני המשתקף דרכה. לצד הציר שהציב בפנינו הרמב"ם - ציר התשובה והתיקון, ניתן לדבר כעת על ציר שעיקרו התרכזות בנתק הקיים, במודעות לחשיכה הרוחנית ובציפייה להארת פני ה' אלינו - ציר המענה.

ג. מה עניין זיכרונות ושופרות אצל תענית?

שנינו במשנה (תענית ב, ג):

ואלו הן: זכרונות ושופרות, אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני, אשא עיני אל ההרים וגו', ממעמקים קראתיך ה', תפלה לעני כי יעטוף. ר' יהודה אומר: לא היה צריך לומר זכרונות ושופרות, אלא אומר תחתיהן רעב כי יהיה בארץ, דבר כי יהיה בארץ, אשר היה דבר ה' אל ירמיהו על דברי הבצרות.

19 לכאורה, ההנחה שהמשנה נשנתה בזמן המקדש, וגם בה 'יוצאים לרחובה של עיר', נסתרת מהמשך משניות הפרק, בו מובא תיעוד של תפילת תענית "בשער המזרח ובהר הבית", ולכאורה, לא ברחובה של עיר. הרש"ש בחידושויו על אתר עמד על כך וכתב שמכאן הוכחה שגם בהר הבית היה רחוב שאפשר היה 'לצאת אליו ולפי זה ניתן לקיים את עניין היציאה ממקום התפילה הרגיל (אולי במקום מרכזי כל שהוא בהר, ואולי אף במקדש, ומכל מקום, מקום תפילה שגרתו). יש לציין גם לגרסאות לפיהן לא הוזכר במשנה 'הר הבית' אלא רק 'שער המזרח' (ראו לדוגמא במלאכת שלמה על אתר), אלא שגם גירסה זו עשויה להתפרש בדרכים שונות (ולאו דווקא שהתפללו בפתח הר הבית ממש), שכן משמעות 'שער המזרח' בלשונות התנאים אינה חד משמעית (ראו לדוגמא במקורות שהביא הרב יהודה זולדן בספרו 'מועדי יהודה וישראל', [אור עציון תשס"ד] עמ' 23-46), אך בהחלט ייתכן שמדובר על שער הכניסה להר הבית (הרמב"ם עצמו [תענית ד, טו] פירש שמתפללים בהר הבית "כנגד שער המזרח", כנראה של המקדש).

במשנה נחלקו ר' יהודה וחכמים: לדעת חכמים, בתפילת תענית כלולה גם אמירת 'זיכרונות ושופרות', ולעומת זאת, שיטת ר' יהודה היא ש"לא היה צריך לומר זיכרונות ושופרות", ותחתיהן יש לומר פסוקים מפרשיות אחרות הנוגעות באופן ישיר למצבים של רעב ובצורת. הראשונים נחלקו בהבנת מחלוקת ר' יהודה וחכמים. כדי להבין את מחלוקתם - הנוגעת לשני עניינים הקשורים זה בזה - נביא את לשון הרמב"ם בהלכות תעניות (ד,ה) ביחס לנידון:

ושליח צבור מתחיל ומתפלל עד ברכת גואל ישראל, ואומר זכרונות ושופרות מעין הצרה...

מה כוונת הרמב"ם במילים "מעין הצרה"? הריטב"א בחידושו (טו,א) כתב:

הרמב"ם ז"ל כתב בפירוש המשנה הלכה כרבי יהודה ובחבור שלו כתב ואומר זכרונות ושופרות מעין הצרה, וצ"ל שדעת רבינו ז"ל דרבי יהודה לפרושי אתא כי מה ששינו בסדר הברכות שאומר זכרונות אמת הוא שנהגו בכך אבל לא היה צריך, [ומה דקאמר לא היה צריך] ולא אמר אינו צריך נראה שנהג היה ש"צ לומר אבל לא היה צריך לכך כנ"ל.

לדעת הריטב"א, הנסמך על גירסה שעמדה לפניו מפירוש המשנה של הרמב"ם, (וזה מתועדת בפירוש המשנה שבדפוס וילנא, כנראה מחמת שיבוש - כדלהלן - שנפל בתרגום הקדום של פירוש המשנה שגם עמד לפני הריטב"א, שכן בכתב ידו האוטוגרפי של הרמב"ם אין עדות לשינוי דעתו בזה), הרמב"ם פסק להלכה כר' יהודה. לאור זאת מבין הריטב"א שלדעת הרמב"ם, גם ר' יהודה מודה שהמנהג הוא לומר זיכרונות ושופרות, אלא שאין "צריך לומר" דווקא פסוקי זיכרונות ושופרות ואפשר גם לומר תחתיהם פסוקים אחרים, והעיקר הוא שיהיו 'מעין הצרה'.

לפי זה, הרמב"ם פסק להלכה את המנהג המוסכם הלכה למעשה על התנאים במשנה בתוספת הדגש של ר' יהודה לפיו יש לומר 'מעין הצרה'. לעומת זאת, שיטת חכמים - אליבא דפירושו של הריטב"א ברמב"ם - היא שיש לומר פסוקי זיכרונות ושופרות - דווקא, אף שאינם 'מעין הצרה'. הריטב"א עצמו (בחלק הקודם לזה המצוטט למעלה) חולק על הרמב"ם בהבנת מחלוקת ר' יהודה וחכמים, ולדעתו שיטת ר' יהודה היא שכלל לא אומרים פסוקי זיכרונות ושופרות, ולעומת זאת, לחכמים אומרים פסוקי זיכרונות ושופרות, אך לא מעין הצרה.

אולם, נראה ברור שלא כך הם הדברים, אלא הרמב"ם פסק להלכה כשיטת חכמים,

וכפי שמפורש בפירוש המשנה המדויק המצוי בידינו כיום.²⁰ אלא שלרמב"ם הסבר אחר בהבנת מחלוקת התנאים: לדעת חכמים - אומרים פסוקי זיכרונות ושופרות, אך לא את פסוקי זיכרונות ושופרות ה'ידועים' מתפילת ראש השנה, אלא פסוקים המתאימים למאורע, 'מעין הצרה'.²¹ לעומת זאת, לדעת ר' יהודה - אין מחפשים כלל אחר פסוקי זיכרונות ושופרות מעין הצרה, אלא בוחרים פסוקים ואולי אף פרשיות שלמות כדוגמת אלו המוזכרים במשנה, בהתאמה לצרה.

נמצא שבין הרמב"ם לריטב"א מחלוקת עקרונית בהבנת שיטת חכמים, שנפסקה להלכה לכולי עלמא:

לדעת הריטב"א תפילת תענית מקבילה - לכל הפחות במידה מסוימת - לתפילת ראש השנה. כך היא גם שיטת רש"י בביאורו למשנה (טו, א ד"ה זכרונות ושופרות) הכותב בפירוש שכוונת המשנה ל"כל הפסוקים שאומרים בראש השנה".²² לדעת הרמב"ם אמנם נעשה שימוש במוטיב של 'זכרונות ושופרות', אך למעשה הפסוקים הנבחרים מתאימים למאורע הנוכחי ושונים לחלוטין מתפילת ראש השנה.

לצורך ההמחשה, פסוקי שופרות בשתי התפילות שונים: אצל הרמב"ם ייבחרו פסוקי התרעה בשופר ובחצוצרות הנוגעות למלחמה והתרעה בשעת צרה, בעוד לשיטת הריטב"א (וכפי שנראה להלן - היא כבר שיטת הרמב"ן) יכללו פסוקים אלו גם את שופרות מתן תורה והגאולה העתידה.

נראה שלא נוכל להבין כראוי מחלוקת זו קודם שנפנה לבחון מחלוקת נוספת, אולי עקרונית יותר, בהבנת מבנה תפילת כ"ד ברכות ומקומם של 'זיכרונות ושופרות' בתוכה: לדעת הרמב"ם פסוקי זיכרונות ושופרות לא נאמרים כברכה בפני עצמה, אלא הם חלק מרצף פסוקים מיוחד שמוסיפים בברכת גואל ישראל. נצטט עתה את הלכה ה - שלעיל הובא חלקה הראשון בלבד - בשלמותה:

20 ראו מה שכתב הרב קאפח במהדורתו בהערותיו על משנה זו, וכבר עמד על שיבוש זה בתוספות יום טוב על אתר.

21 אין לטעון בעניין זה מחמת דברי הרמב"ם בפירוש המשנה: "הזכרונות והשופרות כמו שנתבאר בראש השנה", שכן ברור שאין הכוונה לזהות הפסוקים, אלא לזהות הכללים לבחירת הפסוקים, כפי שממשיך הרמב"ם שם "כלומר שלא יאמר זכרון יחיד ולא זכרון פורענות". וראו גם גבורת ארי על אתר בעניין זה.

22 גם בפירוש רבנו גרשום לתענית (מודפס בדף טז, א) מבואר שמעמידים לפני התיבה זקן ורגיל ש"רגיל להתפלל, שצריך לומר זכרונות ושופרות, לפי שאין זכרונות ושופרות אלא בראש השנה".

ושליח צבור מתחיל ומתפלל עד ברכת גואל ישראל, ואומר זכרונות ושופרות מעין הצרה, ואומר אל ה' בצרתה לי, אשא עיני אל ההרים וגו', ממעמקים קראתך ה', תפלה לעני כי יעטוף וגו'.

ובהלכה וכתב:

ואומר דברי תחנונים כפי כחו, ואומר ראה בעניינו וריבה ריבנו ומהר לגאלנו, ומתחנן, ואומר בסוף תחנוניו מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה, ברוך אתה ה' גואל ישראל.

על דברים אלו חולקים גם רש"י וגם חכמי בית מדרשו של הרמב"ן,²³ ונביא מלשונו של הריטב"א על המשנה גם בעניין זה:

ואלו הן זכרונות ושופרות אל ה' בצרתה לי כו'. **פי' הפסוקים הללו הן כל אחד על כל ברכה לפי סדרם** כי בברכה ראשונה של שש שהוא מוסיף שחותמת זוכר הנשכחות אומר זכרונות, ובשניה שאומר שומע תרועה אומר שופרות, וכן השאר על הסדר הזה תמצא מזמור מעין הברכה, וכן סדר הגאונים ז"ל, ושלא כדברי הרמב"ם ז"ל שמסדר זכרונות ושופרות ושאר כל המזמורים הללו בברכת גואל ישראל קודם שיאמר מי שענה.

לדעת הריטב"א ודעימיה, קבוצות הפסוקים השונות שמוזכרות בחלק הראשון של נוסח התפילה המובא במשנה, נאמרות כל אחת בפני עצמה, בהתאמה לברכות השונות המתווספות לתפילת תענית, והן בעצם מהוות את הנוסח העיקרי של כל אחת משש הברכות, כאשר בהמשך המשנה, בחלק של 'מי שענה', מופיעה חתימת כל ברכה וברכה, שנוסחה המרכזי כבר פורט במשנה קודם לכן.

לפי זה, ברכת 'זוכר הנשכחות', הנאמרת כחתימת 'מי שענה לאברהם אבינו', וברכת 'שומע תרועה', הנאמרת כחתימת 'מי שענה לאבותינו על ים סוף' - הן עצמן ברכות 'זכרונות' ו'שופרות' שבמרכזן פסוקי זכרונות ושופרות של ראש השנה. וכך מופיע הדבר הלכה למעשה בסדר התפילה המוצע בחידושי הרמב"ן על אתר, ועל אף אריכות הדברים, ראוי לצטטם בשלמות:

23 ראו רש"י (ד"ה ואומר חותמיהן), וכן בדבריו על סדר המשנה בהמשך עמוד זה. כן הוא גם בסדר התפילה שמציע הרמב"ן למעשה, מובא להלן בגוף המאמר. כך הוא גם בחידושי הרא"ה, בר"ן על הרי"ף (ו, א) ובסדר תפלת התעניות באבודרהם ובטור (סי' תקעט).

מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י גואל ישראל... וחוזר שליח צבור ואומר אתה זוכר מעשה עולם ופוקד כל יצורי קדם כי זכר כל היצור לפניך בא מעשה איש ופקודתו ועלילות מצעדי גבר מחשבות אדם ותחבולותיו ויצרי מעללי איש אשרי איש שלא ישכחך ובן אדם יתאמץ בך כי דורשיך לעולם לא יכשלו ולא תכלים לנצח כל החוסים בך, וגם את נח באהבה זכרת ותפקדהו בדבר ישועה ורחמים בהביאך את מי המבול לשחת כל בשר מפני רוע מעלליהם כו' ככתוב בתורתך ויזכור א-להים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה כו', ונאמר וישמע א-להים את נאקתם ויזכור א-להים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב, ונאמר וגם אני שמעתי את נאקת בני ישראל אשר מצרים מעבידים אותם ואזכור את בריתי, ובדברי קדשך כתוב לאמר זכר עשה לנפלאותיו חנון ורחום ה', ונאמר טרף נתן ליראיו יזכור לעולם בריתו, ונאמר ויזכור להם בריתו וינחם כרוב חסדיו, ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר הלוך וקראת באזני ירושלים לאמר זכרתי לך חסד נעורייך אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה, ונאמר וזכרתי את בריתי אותך בימי נעוריך והקימותי לך ברית עולם, ונאמר הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים כו' רחם ארחמנו נאום ה', אל-ינו וא-להי אבותינו זכרנו בזכרון טוב לפניך ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים משמי שמי קדם ובעבור שמך הגדול ישוב נא חרון אפך מעמך ומנחלתך וקיים לנו ה' א-להינו את הדבר שהבטחתנו בתורתך ע"י משה עבדך מפי כבודך כאמור וזכרתי להם ברית ראשונים אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים להיות להם לא-להים אני ה' מי שענה את משה ואבותינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י זוכר הנשכחות...

וחוזר ש"צ ואומר אתה נגלית בענן כבודך על עם קדשך לדבר עמהם מן השמים השמעתם קולך ונגלית עליהם בערפלי טוהר גם כל העולם כולו חל ממך ובריות בראשית חרדו מלפניך בהגלותך מלכנו על הר סיני ללמד לעמך ישראל תורה ומצות ותשמיעם את הוד קולך ודברות קדשך מלהבות אש בקולות וברקים עליהם נגלית ובקול שופר עליהם הופעת ככתוב בתורתך ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר כו' ויהי קול השופר כו' ונאמר וכל העם רואים את הקולות כו', ובדברי קדשך כתוב לאמר עלה א-להים בתרועה כו', ונאמר בחצוצרות וקול שופר הריעו כו' ונאמר כל

יושבי תבל כו' ונאמר ויריעו העם ויתקעו בשופרות כו' ויהי כשמוע העם את קול השופר ויריעו העם תרועה גדולה ותפול החומה תחתיה ויעל כל העם העירה איש נגדו וילכדו את העיר, ובתורתך ה' א-להינו כתוב לאמר והיה כי תבואו מלחמה בארצכם על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות ונזכרתם לפני ה' א-להיכם ונושעתם מאויביכם, וזכור לנו ה' א-להינו זכותו של יהושע עבדך נביאך ורחם עלינו למען שמך מי שענה ליהושע בגלגל הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה בא"י שומע תרועה.

לשיטה זו, שגם נפסקה הלכה למעשה בטור (או"ח סי' תקעט), ברכות זיכרונות ושופרות של ראש השנה מופיעות כמעט בשלמותן בתפילת תענית. ניתן לנסח אם כן את תורף ההבדל בין שיטת הרמב"ם לשיטת הרמב"ן וסייעתו בעניין זה: לשיטת רבותינו הספרדים חלק מרכזי מתפילת תענית מקביל לתפילת ראש השנה, יחד עם ארבע ברכות נוספות. לעומת זאת, לפי הרמב"ם תפילת תענית עומדת בפני עצמה, ואינה כוללת את ברכת זיכרונות או שופרות הנאמרת בראש השנה, אלא רק בנויה על מודל דומה שבו בוחרים פסוקים מעניין צרת התענית ובהם אזכור לזיכרונות ושופרות.

מחלוקת זו מתחברת אל המחלוקת הקודמת בין הרמב"ם לריטב"א, כאשר לרמב"ם הפסוקים הנבחרים הם "מעין הצרה" ואינם העתקה של תפילת ראש השנה, ואילו לריטב"א שיטת חכמים היא שפסוקי זיכרונות ושופרות זהים לפסוקים הנאמרים בתפילת ראש השנה, ואין כלל מקום בשיטתם ל'מעין הצרה'.²⁴ ²⁵

24 בסדר התפילה של הרמב"ן (ובעקבותיו בטור או"ח סי' תקעט), בברכת שופרות, ישנם גם פסוקים שאינם בתפילת ראש השנה, פסוקי התקיעה בשופרות ביריחו ופסוק 'וכי תבואו מלחמה בארצכם', ונראה שהם נאמרים כמעין הקדמה לחתימת "מי שענה ליהושע ביריחו".

25 לכל אחת משיטות הראשונים יתרון בפשט המשנה: לשיטת הרמב"ן והריטב"א מובן מאוד הקשר בין "זיכרונות ושופרות" לבין "זכר הנשכחות" ו"שומע תרועה" המוזכרים בחלק של "ואומר חותמיהן", בעוד לשיטת הרמב"ם ההתאמה בין שני החלקים היא מקרית. לעומת זאת, לדעת הרמב"ם מובן מאוד מדוע מחלוקת ר' יהודה וחכמים נידונה רק כלפי הנוסח המוצע בחלק הראשון שמתווסף לברכת גואל ישראל הארוכה, בעוד שבפירוט חתימת הברכות אין ביניהן כלל מחלוקת: לשיטת הרמב"ן והריטב"א, מצופה שר' יהודה יחליף את חתימות "זכר הנשכחות" ו"שומע תרועה" בחתימות אחרות, ולדבר זה אין זכר במשנה. מעניין שהרא"ה, ההולך בחידושו בשיטת שאר חכמי בית המדרש הספרדי טרח והוסיף ש"אפשר דלר' יהודה נמי בהני חתים, דלא שמיע לן דאיפולג בחתימות", וצ"ע. בעניין זה התקשה גם בעל גבורת ארי על אתר. לעצם מחלוקת הראשונים בביאור המשנה, יש לציין גם למאמרה של שולמית אליצור, "לסדר תפילת התענית של בני ארץ ישראל", (תרכ"ץ עה, א-ב, תשס"ו), המעלה - לאור ניתוח הפיוט הארץ ישראלי הקדום הנידון במאמרה - חיזוק לשיטתם העקרונית של הרמב"ן ובית מדרשו. תודתו נתונה לדודי אברהם פרנקל שהפנני למאמר זה.

מה משמעותה של מחלוקת זו? באופן פשוט נראה כי דעת הרמב"ם היא הברורה יותר. מה עניין תפילת ראש השנה ויום הכיפורים של יובל, שגם בו נאמרת תפילת תשע ברכות (וראו גם להלן בפרק ז), לתפילת תענית בשעת צרה?

כדי להשיב על עניין זה ולהסביר את שיטת חכמי בית מדרשו של הרמב"ן, נתבונן מעט בתוכן ברכת זיכרונות ושופרות, והקשר שלהן לראש השנה וליום הכיפורים של יובל.

במה עוסקות ברכות אלו? הן מדברות על קשר היסוד של האדם, בכל מקום שהוא, עם א-להיו: "אתה זוכר מעשה עולם ופוקד כל יצורי קדם", "אין דבר נעלם ממך", "וגם את נח באהבה זכרת" "להרבות זרעו כעפרות תבל וצאצאיו כחול הים". גם זיכרון הברית היסודית של הקב"ה עם ישראל דווקא, במדבר ובעקידת יצחק - עולה לטובה במסגרת ברכה זו, ואף בזמנים בעייתיים מבחינה רוחנית וגשמית כמו שלהי ימי בית ראשון, "מִדֵּי יַבְרֵי בּוֹ זָכַר אֶזְכְּרֶנּוּ עוֹד" (ירמיהו לא, יט). מתוך כך אנו ניגשים לסיומה של הברכה ולחתימת "זוכר הברית": תפילה למציאות חיים בה נוכח הקשר היסודי והעתיק של העם עם א-להיו.

גם ברכת שופרות - לא עוסקת רק בהמלכת ה' במובן הרגיל יותר בהקשר לראש השנה ("ובמה? בשופר"), והיא אינה חזרה על ברכת מלכויות. היא עוסקת בהקשבה למהלך הא-להי ההולך ומתגלה בעולם, הקשבה שגם ממקמת אותנו כשותפים בהבאת הקול הא-להי אל המציאות: קולות השופר של סיני, שם "אתה נגלית בענן כבודך על עם קדשיך לדבר עמם". ומשופרות סיני, המכוונים אותנו בדרכנו - אנחנו מגיעים לבסוף אל התקיעה בשופר גדול, בה מגיעים האובדים והנידחים ממצרים ומאשור ומשתחווים לה' בהר הקודש בירושלים. בראש השנה וביום הכיפורים של יובל,²⁶ ימים בהם אנחנו שבים אל הראשית, אנחנו נזכרים ומעוררים את נקודות ההתחלה, השורש והייעוד, ובכך מאתחלים את זרם שגרת החיים בתוכנו אנחנו חיים. נראה אם כן ששיטת הרמב"ן והריטב"א מחייבת לעמוד על רובד דומה הקיים בתפילת תענית, ולו זיקה עמוקה למה שהתבאר קודם לכן בעיוננו בתוכן תפילת 'מי שענה': תפילת תענית אינה מיועדת רק לתפילה ישירה על הצרה הממשית, אלא גם

26 בנוגע לתפילת יום כיפורים של יובל, ראו דברי הרמב"ן על התורה (ויקרא כה, י-יא): "יובל - שישוב אל היובל אשר שם שרשיו". החזרה אל השורשים, דרך תקיעת השופר, הקוראת דרור בכל הארץ, מתרחשת לא בהתחלה הקבועה של השנה, ראש השנה, אלא רק ביום הכיפורים, יום של היטהרות וחזרה אל היסוד והשורש, המאפשר את השיבה הביתה: "כיוון שהגיע יום הכפורים תקעו ב"ד בשופר, נפטרו עבדים לבתיהן וחזרו שדות לבעליהן" (רמב"ם שמיטה ויובל י, יד).

להנכיח את המצב הרוחני הבעייתי, ולבטא כמיהה לתיקונו. לשם כך, התפילה כוללת בתוכה את נקודות הקשר השורשיות שלנו, ואת אחרית ייעודנו.

אנחנו חוזרים אל הסיפור הגדול, ומתוך כך פונים לעצמנו ולא-להינו, בקריאה לחזור לאיזו שהיא נקודת ראשית שתאפשר התחלה מחודשת, חזרה אל מסלול שיש בו התקדמות בתוכנית, יעד הנראה לעין, מאור פנים ולא הסתר פנים. כך תופסת תפילת תענית את מקומה בקבוצה ה'מכובדת' וה'חגיגית' של תפילת ראש השנה ותפילת יום הכיפורים של יובל.²⁷

27 במקום נוסף מצורפת תפילת תענית לתפילות חגיגות אחרות: במשנה בתחילת פרק ד בתענית מבואר ש"בשלשה פרקים בשנה כהנים נושאים את כפיהן ארבע פעמים ביום, בשחרית במוסף ובמנחה ובנעילה שיערים: בתעניות ובמעמדות וביום הכפורים". בבבלי אמנם מבואר שבתעניות ומעמדות אין תפילת מוסף, אך העיקר הנוגע לענייננו הוא ש"כהנים נושאים את כפיהן כל אימת דמצלי", מה עוד שבתוספתא (תענית ב, ו) מפורש שבתענית כן היו מתפללים ארבע תפילות שבכולן נשיאת כפיים, וכפשט המשנה, וכן עולה מהירושלמי בריש פרק רביעי. ריבוי נשיאת כפיים עשוי להיתפס כעניין טכני (ראו הדין בגמרא בדף כו, ב בעניין זה). אך הקישור בין יום התענית ליום כיפורים, חוזר גם בסיומו של פרק רביעי במסכת, שהוא גם סיומה: "לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים". נראה כי הפרק בנוי בצורה המקשרת באופן מהותי בין המועדים השונים, וממקמת את יום התענית כיום שמרכזו בבקשה לריצוי ופיוס, שחזור של אותו יום הכיפורים בו ניתנו הלוחות השניים ("ביום חתונתו זה מתן תורה", וראו במפרשים שם) ובו זכה משה לגילוי א-להי מחודש ומאיר פנים. ראו על כך עוד אצל אברהם וולפיש, "טקסט וקונטקסט במשנה: עריכה ומשמעות בבית היוצר של המשנה" (מבוסס על הרצאה שניתנה בקונגרס ה-13 למדעי היהדות, המאמר זמין בקישור: bit.ly/3UKSlao). עניין זה עשוי להתבטא בריבוי נשיאת כפיים, המבטאת את המענה הא-להי המגיע בסיומה של התפילה האנושית: ברכה והארת פנים, נשיאת כפיים המולידה נשיאת שלום, המגיעה מלמעלה, דרך הכהנים, אל העם המתפלל. חריות תפילות היום בנשיאת כפיים עשויה ללמד על הקשר העמוק של מערכת התפילות בתענית למרחב זה של ריצוי ומענה, בדומה למעמד של השראת שכינה במקדש, בה מתקבלים קורבנותיהם של ישראל לרצון (אין כאן המקום לדון בהקשר זה, על משמעותה של תפילת מעמדות, אך נקל להבין שתפילות מיוחדות אלו עניינן בקשר אל המקדש ואל התגלות השכינה בו). [להרחבה בעניין משמעותה של נשיאת כפיים כפעולת ריצוי המהווה מעין 'מענה' לתפילה האנושית, ולתפיסה לפיה ברכת כהנים היא סיומה המקורי של התפילה, ראו מאמרו של מו"ח ר' דוד הנשקה, "לתולדות תפילת העמידה: בין ברכה לתפילה" (תרביץ פד, ג [תשע"ו]), ובעיקר בפרקים ד-ז שם]. בהקשר זה, מעניין לבחון מבחינה ספרותית ומבחינה הלכתית את המתח המובנה במשניות המסכת בין התענית והצרה לבין עולם המקדש שבמסגרתו נוצר המענה והחיבור בין אדם לא-להי, המקדש, אנשי משמר ואנשי בית אב, וכן אנשי המעמד, מוזכרים במהלך פרק שני במסכת, אך לא רק: כל המושג של 'מעמדות' מתבאר בפרק רביעי במסכת (על חיבור בין שמים וארץ ניתן ללמוד גם מקריאת התורה של אנשי המעמד, במעשה בראשית [לכיוונים אחרים בעניינה של קריאה זו ולמשמעות המעמדות' בכלל ראו מאמרו של מו"ח ר' דוד הנשקה 'מעמדות: 'שלב ראשון בתולדותיה של תפילת חז"ל' - כיצד", תרביץ פז, ד תמוז - אלול תש"ף]), כך גם ביחס למושג קרבן עצים זמנו, ואף סיומה של המסכת הוא ביום שמחת לבו הוא בנין בית המקדש (הדברים קשורים כמובן גם לצומות החורבן שנידונו בסיומה של המסכת, וראו גם בעניין זה מה שכתב וולפיש (שם)

ד. לא היו עושיין כן אלא בשער המזרח

בהמשך משניות הפרק (ב, ה; ט, ב בגמרא) מופיעה מחלוקת בין ר' חנניה בין תרדיון ורבי חלפתא לבין חכמים. עיון במחלוקת זו עשוי להרחיב ולהעשיר את התבוננותנו בענייניו של מעמד התפילה:

מעשה בימי ר' חלפתא ור' חנניה בן תרדיון שעבר אחד לפני התיבה וגמר את הברכה כולה ולא²⁸ ענו אחריו אמן. תקעו הכהנים תקעו! מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה... וכשבא דבר אצל חכמים אמרו לא היינו נוהגין כן אלא בשער מזרח ובהר הבית.

הראשונים עסקו בהרחבה בהבנת נקודת המחלוקת בין החכמים, ומעבר לחוסר הבהירות במחלוקת המובאת במשנה, עליה כתב הרמב"ן בדרשתו לראש השנה "שהיא אצל המפרשים קשה ועמומה", הראשונים דנו גם בשאלת הגירסה המדויקת במשנה. רש"י גרס "ולא ענו אחריו אמן", ופירש את נקודת המחלוקת כך:

לא היינו נוהגין - שלא לענות אמן.

אלא בשער מזרח ובהר הבית - כלומר, בזמן שבית המקדש קיים כשמתפללין בהר הבית נכנסין בדרך שער המזרח, לפי שלא היו עונין אמן במקדש...

לשיטת רש"י, המחלוקת בין התנאים נגעה בשאלה האם בתפילת תענית בגבולים

על מבנהו של פרק רביעי כולו, ומה שהביא שם בשם סבי ז"ל, פרופסור יונה פרנקל). גם תחילת המסכת, העוסקת בדיני הזכרת ושאיילת גשמים סביב חג הסוכות, מתקשרים באופן פשוט - וכפי שמבואר בברייתות המובאות בתחילת סוגיות הגמרא - לניסוח המים בחג הסוכות, בו נידונים על המים. אף זמן שאיילת גשמים נקבע לדעת רבן גמליאל במשנה ג' ביחס לסיים העלייה לרגל, וגם אם אין כאן אלא רמז בעלמא לתאריך שיסודו אחר לחלוטין [ראו בעניין זה במאמרו של מו"ח ר' דוד הנשקה "על מועדי אזכור גשמים ושאלתם בתפילה, לדרכי עריכת המשנה", ספר יעקב נאמן (קובץ בעריכת: אהרן ברק ודוד גליקסברג) צפריים: נבו תשפ"ג] נראה שמבחינה ספרותית ישנה משמעות לציון אליו במשנה. ניסוח המים בפרט מהווה אולי את הייצוג המופלא ביותר של 'חיבור שמים וארץ': העלאת המים ממי התהום של השילוח, הקשר בין הזכרת ושאלת גשמים, סביבות חג הסוכות, תהומות המציאות דרך השיתים שבמזבח. הקשר בין הזכרת ושאלת גשמים, סביבות חג הסוכות, לבין יסוד המענה' שנמצא ביסודה של התענית וסדר תפילותיה, כמבואר במאמר זה, מצריך אם כן לימוד והרחבת דברים.

28 כך בגירסה שבש"ס וילנא, בעקבות הגהת המיוחס לרש"י, וכפי שנרחיב להלן. יש לציון שרש"י עצמו, בראש השנה כז, א (ד"ה וכך הנהיג) ביאר אחרת את מחלוקתם התנאים בעניין זה, ולפי דבריו שם אין צורך בהגהה המובאת בשמו בראשונים לסוגיה בתענית.

עונים אמן בסוף כל ברכה וברכה, או נוהגים כמנהג המקדש שהחזן חותם "ברוך ה' א-להים א-להי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך גואל ישראל" (וכן בשאר הברכות) והקהל עונה "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" (אריכות בעניין זה בגמרא בדף טז, ב).

אולם, ראשונים רבים גרסו במשנה "וענו אחריו אמן"²⁹, וממילא לא יכלו להסביר את נקודת המחלוקת על פי פירושו של רש"י, מלבד קשיים נוספים שהועלו ביחס לפירושו.³⁰

בראשונים הוצעו כמה ביאורים אחרים למחלוקת:³¹ הרמב"ם ביאר את הנהוג הלכה למעשה בתפילה שבגבולים, ובסיום קביעת נוסח התפילה המיוחד של הברכות המתווספות בין גואל לרופא, כתב (הלכה יד):

ואומר רפאנו ה' ונרפא וכו', וגומר התפלה על הסדר ותוקעין בחצוצרות, וכסדר הזה עושין בכל מקום.

לדעת הרמב"ם, התקיעה בחצוצרות נעשית "בכל מקום", לאחר גמר התפילה, זאת לעומת הסדר בהר הבית:

כשהיו מתפללין על הסדר הזה בירושלם היו מתכנסין בהר הבית כנגד

29 כך היא גירסת הר"ף (ו, ב), ובעקבותיו בריטב"א ובר"ן, וכן הוא בפסקי הרי"ד. כך גם בגירסת המשנה בשלושת כתבי היד שלה (קויפמן, פרמה והוצ' לו) ובכתבי יד רבים של הגמרא.

30 הריטב"א (טו, ב ד"ה ורש"י ז"ל) תמה על רש"י וטען שלא יתכן שגדולי התנאים טעו ולא הבינו שדווקא במקדש אין עונים אמן, כאשר מנהג עניית בשכמל"ו המיוחד למקדש נהג כל השנה, ואין כל סיבה לנהוג כך בגבולים בתענית דווקא. יתכן לתרץ לדעת רש"י על פי המהלך העקרוני שהתבאר במהלך המאמר בהקשרים שונים: תפילת תענית ביסודה הינה תפילה השואפת אל הסדר המקדשי, ואם כן ייתכן שדווקא בה סברו תנאים אלו שראוי לעשות 'חיקוי' למקדש, גם מחוצה לו, תוך הבעת כמיהה לשיבה אל תפילת דוד ושלמה בנו בירושלים.

בהקשר זה יש לציין לנקודה נוספת אליה התעוררתי על ידי יאיר תירם, במסגרת הלימוד המשותף של סוגיות אלו בבית המדרש 'חברותא': המקור המובא בגמרא (טז, ב) לענייה מיוחדת במקדש הוא מהפסוק בספר נחמיה בו קוראים הלויים "קומו ברכו את ה' אלהיכם מן העולם עד העולם ויברכו שם בבודד ומרומם על כל ברכה ותהלה" (נחמיה ט, ה). על אף תפקודם של הלויים במעמד, לא מפורש בפסוקים שהוא נעשה במקדש, אך כן מפורש שהוא נעשה במסגרת של צום (ראו פסוק א שם). המהווה גם מקור לחלק מדיני התענית (מפסוק ג שם למדה הגמרא בדף יב, ב את חלוקת זמני יום התענית לעניינים שונים). ייתכן אם כן שבמקור, החתימה והענייה המיוחדת שורשה דווקא בתענית ציבור, ולא שעניין זה 'הועתק' - לשיטת חלק מהתנאים - מעולם המקדש לתפילת תענית, ויש עוד להאריך בעניין זה.

31 להרחבה ראו חידושי הריטב"א על אתר, הדן בשיטות המרכזיות בראשונים בעניין זה; אנו נעסוק רק בחלקן.

שער המזרח ומתפללין כסדר הזה, וכשמגיע שליח צבור לומר מי שענה את אברהם אומר ברוך אתה ה' א-להינו א-להי ישראל מן העולם ועד העולם בא"ה גואל ישראל, והן עונין אחריי ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, וחזן הכנסת אומר לתוקעים תקעו בני אהרן תקעו, וחוזר המתפלל ואומר מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם ביום הזה ואחר כך תוקעין והנהנים ומריעין ותוקעין...

לשיטת הרמב"ם בגבולים כלל לא תוקעים על סדר הברכות, אלא במנותק מהתפילה עצמה, ולאחריה. דווקא במקדש תוקעים על סדר הברכות,³² וסדר זה העתיקו חלק מהתנאים גם לגבולים, ולא הודו להם חכמים.

פירוש זה נתמך בכך שהתרעה על סדר הברכות כלל לא מוזכרת בחלק הראשון של המשנה המפרטת את תוכן הברכות וחתימותיהן, והתרועה מוזכרת רק בסיפורו של רבי חנניא ורבי חלפתא, דבר המוסבר על פי שיטת הרמב"ם.^{33 34}

הריטב"א בחידושו, והר"ן (על ה"ר"ף, ו, ב), נטו לקבל פירוש שלישי, שמקורו בחידושי הרא"ה. כך כתב הריטב"א:

32 מדברי הרמב"ם נראה שהתקיעה נעשתה לאחר אמירת מי שענה, שנדחתה גם לשיטתו עד לאחר החתימה, וכשיטת הריטב"א והרא"ה שתובא להלן. וראו עוד מה שביאר ביד פשוטה שם בנוגע לייחודיות החתימה בתפילת התענית דווקא, ובברכות המיוחדות לתפילה זו בלבד.

33 וראו בחידושי הריטב"א (סוף ד"ה ובפירוש) מה שתירץ בזה. לגבי פשט התוספתא בעניין זה, ראו דיונו של הר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה על סוף פרק א בתענית, ולענ"ד פשוט יותר לראות בתוספתא ראייה לשיטת הרמב"ם, שכן פירוש התקיעות על סדר הברכות מופיע בתוספתא רק בחלק בו מוצג המנהג במקדש, ובגבולין ההתנסחות היא כללית בלבד: "עונין אמן על כל ברכה וברכה תוקעין ומריעין ותוקעין", ובאופן פשוט הכוונה היא שתוקעין לאחר הברכות כולן, אך אין הדברים מוכרחים.

דברי הרמב"ם לא מפורש כיצד הוא למד את מחלוקת התנאים במשנה, ומסתבר שהבין שלדעת ר' חנניה ור' חלפתא, גם בגבולין תקעו על סדר הברכות. בחידושי ר' אברהם מן ההר לראש השנה (כז, א) התייחס לסוגייתנו בתענית וכתב ש"שם ביארנו יפה מאי קא עבדי אינהו ומאי אהדרו להו רבנן לדעת הר"ם ולדעת שאר המפרשים", וחבל על דאבדין.

34 לכאורה קשה על שיטת הרמב"ם מהברייתא (המובאת בדף טז, ב) בה מפורטות תקיעות על סדר הברכות, אף שהקהל מתואר שם כעונה אמן, וברייתא זו עוסקת בגבולין, ולא במקדש, כפי שמוכח שם בסוגיה, ועל כרחך שחלק זה בברייתא, שנשנה באופן סתמי, הולך כשיטת ר' חלפתא ור' חנניה, שגם הם מודים בחילוק שבין המקדש לגבולים לגבי עניית אמן (לדעת הרמב"ם, בניגוד לדעת רש"י) ועל חלק זה מוסבים הדברים שבסיום הברייתא: "כך הנהיג ר' חלפתא בצפורי ור' חנניה בן תרדיון בסיכני", אך חכמים הורו שלא לנהוג כן בגבולין. וכבר דייק כן הר"ן על הר"ף שלדעת הרמב"ם "צריך לומר שהמשנה חולקת עם הברייתא השנויה בגמרא".

ולאחד מרבותי שמעתי אומר כי טעותם היתה בזה, כי במקדש לא היו אומרים בחתימת כל ברכה מז' ברכות מי שענה עד לאחר שאומר חותמה ברוך ה' א-להי ישראל כו' ועונים העם בשכמל"ו, וחזן הכנסת אומר תקעו ואומר ש"צ מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם היום הזה ותוקעין, וכן בכל ברכה וברכה, אבל בגבולים אין עושים כן אלא כסדר משנתינו. כי קודם חתימת כל ברכה אומר מי שענה וחותרם בה ועונים אמן ואומר חזן הכנסת תקעו ותוקעים, כי סדר משנתינו בגבולים היא.

וטעם ההפרש הזה שבין מקדש לגבולים, לפי שאנו צריכים ביום זה להעלות זכרונם לפני השם ברוך הוא לרצון לנו, ולפיכך צריך תקיעות בתפלת תענית שהיא מי שענה שמזכירין בה זכות האבות להעלות זכרונם לפני השם ברוך הוא, ולפיכך צריך שיהיו התקיעות סמוכות לתפלה זו, ואילו במקדש כיון שעונים על כל ברכה בשכמל"ו שהיא ברכה בפני עצמה כמו שאמר על כל ברכה תן לו תהלה, אילו היו אומרים מתחלה מי שענה קודם חתימת הברכה ותוקעין אחר בשכמל"ו היה נראה כאילו התקיעה על ברכת ברוך שם כבוד, אבל בגבולים שעונים אמן כשתוקעים אחר עניית אמן הרי התקיעות סמוכות למי שענה שאין הבדל ברכה אחרת ביניהם, ורבי חלפתא ורבי חנינא בן תרדיון אירע להם שהיו במקדש וראו הסדר ההוא והנהיגו כן במקומותיהם וכשבא דבר לפני חכמים אמרו שאין נוהגין כן אלא בשערי מזרח ובהר הבית.³⁵

לפירוש זה, לעולם תוקעים על סדר הברכות, לאחר חתימת הברכה. אלא שבמקדש, בגלל החתימה והענייה הייחודית, תקיעה לאחר עניית בשכמל"ו עלולה ליצור את הרושם שהתקיעות אינן מוסבות על תוכן חתימת 'מי שענה', ולכן חוזרים וחותרים ב'מי שענה' לאחר חתימתה הסופית של הברכה, ורק אז תוקעים או מריעים. התנאים שהעתיקו את הנוהג גם לגבולין סברו שיש להצמיד לחלוטין את התקיעות לאמירת 'מי שענה', אך להלכה אנחנו פוסקים שעניית אמן בגבולין אינה הפסק, ולכן גם תקיעה לאחר חתימת הברכה נחשבת צמודה דיה לאמירת 'מי שענה' שקדמה לחתימה.

35 הריטב"א הוסיף וכתב: "אלא שאני מוסיף ואומר כי אף במקדש היו אומרים מי שענה, כי מי שענה חותרם הברכות הוא כדתנן ואומר חותמיהן מי שענה כו' ואין אומר אותה בשום מקום בלא חותרם זה, אלא שאחר שענו בשכמל"ו ואומר חזן הכנסת תקעו אומר שליח צבור פעם שניה מי שענה בלא חתימה, וכן הלשון מוכח בדברי רבי יהודה ששנינו וחוזר ואומר מי שענה משמע שחוזר אותו פעם שניה".

פירוש זה של הראשונים עומד בצורה חזיתית כנגד שיטת הרמב"ם: לרמב"ם, הלכה למעשה בגבולין, התקיעות מנותקות לחלוטין מסדר התפילה עצמו. לעומת זאת, לרא"ה וההולכים בעקבותיו מן ההכרח הוא שהתקיעות תהיינה צמודות לסדר הברכות, עד שבמקדש 'נאלצו' להעתיק את אמירת 'מי שענה' לאחרי חתימת הברכה, כדי להצמיד את התקיעות לתפילת מי שענה.³⁶

נראה כי מחלוקת הראשונים בעניין זה משקפת שוב, דגשים שונים בהבנת מגמתו של "סדר התענית", והראשונים הולכים בזה לשיטתם. נחל בשיטת הריטב"א, המפרש את דברי עצמו: "אנו צריכים ביום זה להעלות זכרונם לפני השם ברוך הוא לרצון לנו, ולפיכך צריך תקיעות בתפלת תענית שהיא מי שענה שמזכירין בה זכות האבות להעלות זכרונם לפני השם ברוך הוא". עניינן של התקיעות הוא העלאת זיכרון, יצירת הקשר בין ישראל לאביהם שבשמים, ודבר זה נעשה במסגרת התפילה עצמה: התפילה שכל עניינה הוא להגיע ל'הוא יענה אתכם', פיוס, ריצוי וחיידוש הקשר היסודי עם הקב"ה, מה שנעשה באמצעות החצוצרות, "ונוזכרתם לפני ה' א-להיכם".^{37, 38}

לעומת זאת, ראינו שלדעת הרמב"ם, התפילה עצמה אינה בנויה על ברכת 'זיכרונות ושופרות', במובן של ברכות אלו בראש השנה וביום הכיפורים של יובל, אלא עיקרה - תפילה 'מעין הצרה'. נראה שלשיטתו עניינן של החצוצרות עומד בפני עצמו, ולא חייב ללוות את התפילה עצמה. ניתן להציע שלשיטת הרמב"ם, הסובר שמוקד התענית הוא בתשובה, גם תפקיד החצוצרות הוא לעורר את הציבור להתבוננות ותשובה,

36 ואולי אף לכפול, כמבואר בהע' הקודמת.

37 ראו גם לעיל הע' 7. והשוו לדברי הרמב"ם בהלכות תשובה (ג, ד) המתאימים להסברנו להלן בשיטת הרמב"ם, לפיה התקיעות אינן ביטוי של תפילה, אלא אמצעי להתעוררות ותשובה.

38 יתכן שלאופי זה של התקיעה בתענית יש השלכה גם על הלכותיה: הרא"ה בחידושו למשנה כותב כי בתענית בכל ברכה היו או תוקעים או מריעים, "ואף על גב דבראש השנה אין תקיעה עולה לשתיים תרועה שלפניה ותרועה שלאחריה, וכאן עולה, משום דהתם בעינן ג' של ג' אבל כאן אין הכוונה **אלא להעלות תפלה**...": תקיעה שכל עניינה 'להעלות את התפילה', ואינה עומדת בפני עצמה (וכפי שנסביר להלן בשיטת הרמב"ם), הלכות אחרות לה. מעניין שהרמב"ם עצמו חולק גם בנקודה זו: תקיעות השופר בגבולין אינן מפורטות ברמב"ם, ובכל מקרה ברור שתוקעים ברצף, כיוון שלשיטתו אין תוקעים על סדר הברכות. אך גם בתקיעה במקדש מבואר ברמב"ם שבכל פעם "תוקעין הכהנים ומריעין ותוקעין", ולחילופין "מריעין ותוקעין ומריעין", אך לעולם אין תקיעה ללא תרועה ולהפך. ייתכן שלתפיסה לפיה לתקיעות ישנה משמעות עצמאית, יש דרישה למבנה מסודר המקובל בדיני התקיעות, מה שאין כן אם עניינן הבלעדי ללוות את התפילה. מעניין שאנו מוצאים תקיעות המלוות את התפילה במנהג הספרדים בסליחות, הנהיגים לתקוע תוך כדי אמירת י"ג מידות של רחמים.

וכפי שכתב בתחילת הלכות תעניות ש"דבר זה מדרכי התשובה הוא". ממילא, אין הכרח שהתקיעות תהיינה בתוך התפילה עצמה, שכן התפילה עצמה אינה פעולה של תשובה, ולכן התקיעות יכולות להתקיים מחוצה לה.

נציע לדייק יותר את היחס בין התפילה לבין התשובה בשיטת הרמב"ם, בהתאמה לדבריו בריש ההלכות, שהובאו בראש המאמר: הזעקה בצורת תפילה עליה אנחנו מצווים ב"כל צרה שלא תבוא על הציבור" אינה התשובה עצמה, אלא היא מדרכי התשובה, ומהווה מעין הקדמה ומבוא: הזעקה והתפילה הינן הביטוי להבנה שיד ה' היא שנגעה בנו, הבנה שבמסגרתה ישנה התעוררות ופנייה כלפי שמיא, ומתוך כך - בשלב הבא - מגיע תהליך התשובה. שעת הצרה היא המרחב בו **אנו נדרשים** להיענות לה', ששלח אלינו את הצרה, ולשוב בתשובה. ב'סדר התענית' לא ה' הוא זה שנענה ו'נפעל', אלא אנחנו נקראים לכך, והתפילה, הקודמת לתשובה המעשית, היא פעולת הזעקה בה אנו מבטאים את המענה שלנו: אכן, לא מקרה קרה לנו, אלא מאת ה' היתה זאת, ואלינו עלינו לחזור. התשובה אם כן מהווה שלב עצמאי, ולכן אין מניעה שתקיעת החצוצרות תתקיים גם היא בנפרד מהתפילה, והיא נקבעה

בסיומה.³⁹

39 יש מקום לערער על החיבור שהצענו כאן בין החצוצרות לבין התשובה, ועל ההבחנה בין שלב ההתעוררות וההבנה שיד ה' נגעה בנו, לבין פעולת החצוצרות, לאור דברי הרמב"ם במורה (ג, לו), ממנו ניתן להבין שתקיעת החצוצרות עצמה היא זו שאמורה לעורר להבנה ש"השם יתעלה משיג עניינינו ובידו לתקנם אם נעבדהו ולהפסידם אם נמרהו, לא שנאמין שהוא מקרה ודבר שאירע, וזהו ענין אמרו אם תלכו עמי קרי, ר"ל שאני כשאביא לכם אלו הצרות לענוש אתכם אם תחשבו בהם שהם מקרה, אוסיף לכם מן המקרה ההוא כפי מחשבתכם יותר חזק ויותר קשה". אולם, גם בדבריו במורה נמצא בהמשך שלב התשובה, וייתכן שגם שם התשובה קשורה לחצוצרות, והזעקה והתפילה בפה לשלב הקודם. ייתכן גם שבמורה הנבוכים מדגיש הרמב"ם יותר את התועלת המחשבתית-פילוסופית העומדת מאחורי המצווה, ולכן מתבלט היסוד האמוני של ההכרה בהשגחת ה' המתקשר אל מעשה המצווה מדאורייתא, תקיעה בחצוצרות.

40 הראב"ד (ב'כתוב שם' לראש השנה ו, א) דן בסתירה בין מקורות שונים בנוגע לשאלה האם בתעניות תוקעים בשופר או בחצוצרות (ראו גם להלן הע' 51). שיטת הראב"ד היא שבמהלך התפילה, על סדר שש הברכות, תוקעים בחצוצרות, אך לאחר התפילה תוקעים שוב, בשופר. לאור המתבאר כאן יתכן שבמסגרת התענית יש מקום לשני סוגי תקיעות: תקיעה בחצוצרות שנועדה - לדברי הריטב"א שבפנים - להעלות זיכרונו לפני ה', והיא נעשית כחלק מהתפילה עצמה; תקיעה בשופר, שנעשית לאחר התפילה, עניינה עומד בפני עצמה, וניתן להסבירה כשיטת הרמב"ם כאן (אמנם מדברי הירושלמי שמביא הראב"ד שם משמע שעניינה של התקיעה בשופר לאחר התפילה אינו תשובה, עיי"ש). מרתק יהיה לבחון לאור זאת את קביעת המשנה בראש השנה (כו, ב) לפיה במקדש תוקעים בחצוצרות ובשופר גם יחד, אלא שבתעניות חצוצרות מאריכות ובראש השנה שופר מאריך, ובגבולין התקיעה היא או בחצוצרות, או בשופר.

קל לראות שמחלוקת זו ממשיכה את מחלוקת הראשונים בנוגע לברכות זיכרונות ושופרות: לרמב"ם אין מקום בתפילת תענית אלא לתפילה 'מעין הצרה' בלבד. במסגרת זו אנו מכירים בכך שהצרה אינה מקרית, פונים אל ה' ביחס אליה ומתחננים לפניו לביטולה, דבר המחייב את הצעד הבא, התשובה. לעומת זאת, לריטב"א ודעימיה תפילת תענית משלבת בתוכה את ברכות זיכרונות ושופרות של ראש השנה ויום הכיפורים של יובל: התפילה חותרת לעצם המענה והקשר, ולשם כך אנחנו "חוזרים על הראשונות", נזכרים בשורשי הברית ובאחרית הייעוד, ומעלים הכל לטובה לזיכרון לפני ה'.

עיינו אם כן, במבנה סדר התפילה המתואר במשנה. נפנה עתה לדיון קצר בסדרי המעשים המלווים את תפילת תענית, המפורטים בחלק הראשון של המשנה, ועניינם נידון במהלך הדף הראשון בגמרא בפרק שני.

ה. סדרי התפילה

במשנה מתוארים מעשים שונים היוצרים את המסגרת לתפילת תענית ומלווים אותה מלפנים ומאחור: הוצאת התיבה לרחובה של עיר, נתינת אפר מקלה - בראש התיבה ובראש הנשיא ואב בית דין, ובנוסף, כל אחד ואחד מהמתפללים נותן אפר מקלה בראשו - אמירת דברי כיבושים על ידי ה"זקן שבהן" והעמדת הראוי לעמידה בתפילה. בגמרא (טז, א, ובמקביל בירושלמי ב, א) מופיע גם המנהג לצאת לאחר התפילה לבית הקברות.

בדיון שנמצא בבבלי ובירושלמי סביב משמעותם של המעשים השונים ניתן לעמוד על מתח יסודי בין שני הצירים המלווים אותנו מתחילתו של המאמר: הציר האחד הוא ציר התשובה וניסיון התיקון, והשני, ציר המענה, שבמסגרתו נעשים מעשים שונים שעניינם להנכיח את תחושת הביזוי, החיסרון והריק, שהצד השני שלה הוא הכמיהה למענה וקשר.

נתינת אפר מקלה

הגמרא (טז, ב) דנה בשאלה מדוע נותנים אפר בראש הנשיא ובראש אב בית דין תחילה, והיא מעמתת את הקדמתם של הגדולים בפעולה זו עם הכלל "בגדולה מתחילין מן הגדול ובקללה מתחילין מן הקטן". מסקנת הגמרא היא שמטרת נתינת האפר בראשי העם תחילה נועדה לעוררם לבקש עלינו רחמים:

אתון חשיביתו למיבעי עלן רחמי אכולי עלמא.

אין כאן 'קללה', אלא 'גדולה', ומתחילים בגדול. הסבר זה מתקשר יותר ל'ציר התשובה והתיקון', המכוון לבקשת רחמים לשינוי המצב, אותה מובילים ראשי העם. אולם, נראה כי מסורת ארץ ישראלית המובאת בהמשך הגמרא (טו, בובמקביל בירושלמי⁴¹), הדנה בשאלת ההבדל בין ראשי העם, שאחרים נותנים את האפר בראשיהם, לבין העובדה ש"כל אחד ואחד נותן בראשו", מעמידה דרך נוספת להתבונן על משמעות נתנת האפר בראשי העם:

כל אחד ואחד נותן בראשו... נשיא ואב בית דין נמי נשקלו אינהו ונינחו בראשיהו, מאי שנא דשקיל איניש אחרינא ומנח להו? - אמר רבי אבא דמן קסרי: אינו דומה מתבייש מעצמו למתבייש מאחרים.

רבי אבא מסביר כי הנשיא ואב בית הדין יוצאים דופן בכך שאחרים נותנים בראשיהם את האפר, כדי להעצים את מימד הביזוי, ו"משום חשיבותיהו עושין להם ביוש יותר גדול" (קרבן אורה על אתר, והשוו לה"ש יטז, א ד"ה למתבייש). מכאן נראה שלפעולת שימת האפר ישנה משמעות עצמית הקשורה להנכחת המצב הבעייתי בו הציבור נמצא כעת, ואינה רק אמצעי לתיקון על ידי התעוררות לבקשת רחמים.⁴²

רחובה של עיר

בעניין זה נמסרה מחלוקת אמוראים מפורשת בבבלי (טו, א):

למה יוצאין לרחוב? רבי חייא בר אבא אמר, לומר: זעקנו בצנעא ולא נענינו, נבזה עצמנו בפרהסיא. ריש לקיש אמר: גלינו, גלותינו מכפרת עלינו. מאי בינייהו? - איכא בינייהו דגלי מבי כנישתא לבי כנישתא.

השיטה לפיה היציאה משמעותה גלות, עשויה להתקשר במבט ראשון לתפיסה הרואה במעשים השונים ביטוי למצב הרוחני בו אנחנו נמצאים. אולם התוספת - 'גלותנו מכפרת' - מעידה כי שיטה זו מבליטה דווקא את ציר התשובה והתיקון: הגלות אינה המצב בו אנחנו נמצאים, אלא היא מעשה שאותו אנחנו בוחרים לעשות על מנת להגיע למצב מתוקן יותר, מעשה של התנקות וכפרה.

דווקא השיטה השנייה הרואה ביציאה החוצה מעשה של זעקה חסר גבולות: "זעקנו

41 תענית ב, א: "א"ר תחליפא קיסריא: כדי לפרסמו, לא דומה המתבזה מעצמו למתבזה מאחר".

42 לכאורה אמירה זו שונה מהאמירה הקודמת, לפיה אין כאן 'קללה' אלא 'חשיבות', על אף שהן מופיעות בסמוך זו לזו בגמרא. ייתכן שאכן מדובר בשני הסברים שבמהותם סותרים זה את זה, שנאמרו על ידי אמוראים שונים.

בצנעא ולא נענינו - נבזה עצמנו בפרהסיא", מבטאת בצורה ברורה יותר את חוסר המענה והתקשורת, המוביל להתפרצותה של זעקה גדולה ומרה הנשמעת בחוצות העיר, זעקה שאיננה מכוונת באופן מידי לתשובה ושינוי, אלא היא קודם כל, ביטוי של המיית הלב הדואב.⁴³

סוג האפר

בהמשך העמוד מביאה הגמרא מחלוקת אמוראים לגבי סוגי האפר אותו נותנים בראשי המתפללים:

ולמה נותנין אפר בראש כל אחד ואחד? פליגי בה רבי לוי בר חמא ורבי חנינא. חד אמר: הרי אנו חשובין לפניך כאפר, וחד אמר: כדי שיזכור לנו אפרו של יצחק. מאי בינייהו? איכא בינייהו עפר סתם.⁴⁴

גם כאן נראים בביור שני הצירים: הזכרת אילו של יצחק היא פעולה שאמורה לחולל שינוי במצב, ונמצאת בתוך המסגרת של כפרה, תפילה ותשובה. לעומת זאת, האמירה 'חשובים לפניך כאפר' מהווה ביטוי של המצב כפי שהוא, עמידה כ'דלים וריקים' לפני ה', דבר שלעצם ההכרה בו ישנה משמעות.⁴⁵

יציאה לבית הקברות

בגמרא מופיעה פעולה נוספת, שאין לה מקור במשנה,⁴⁶ יציאה לבית הקברות:

למה יוצאין לבית הקברות? פליגי בה רבי לוי בר חמא ורבי חנינא. חד אמר: הרי אנו חשובין לפניך כמתים, וחד אמר: כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים. מאי בינייהו? איכא בינייהו קברי נכרים.

43 מעניין לציין לדברי המאירי המביא הסבר זה בלבד, אך מוסיף עליו: "ואולי יכנע לבבנו ביותר ותהא תשובתנו שלמה". פרשנותו מזכירה באופן עקרוני את המהלך הפרשני שנמצא ברמב"ם ביחס להליכה לבית הקברות, ראו להלן בפנים המאמר.

44 לדעת התוספות, לשיטת "כדי שיזכור לנו אפרו של יצחק" - יש להשתמש באפר של עצמות אדם דווקא. וראו מה שהעירו בזה בהגהות יעב"ץ (טו, ב; טז, א) ובקרבן אורה על אתר (ד"ה תוספות בד"ה נותנין). ביד דוד (זינצהיים) על אתר יצא לבאר שלדעת התוספות, לכל השיטות יש להשתמש באפר, ולא בעפר סתם, וכל המחלוקת היא האם יש צורך דווקא באפר מעצמות אדם, זכר לאילו של יצחק, או שגם אפר סתם שאינו עפר עצמות מועיל.

45 מחלוקתם מקבילה למחלוקת התנאים המופיעה בברייתא (בדף טו, ב), וראו מה שהרחיב בזה בגברת ארי שם.

46 "על המנהג הם שואלין, לא שנשנה דבר זה" (חידושי הרא"ה על אתר). וראו גם רש"י על אתר, והערתו היסודית של מהר"ץ חיות בעניין זה.

גם כאן מופיעים בבהירות שני הצירים: ה'היעזרות' במתים על מנת להתפלל לרחמים מייצגת את הצד המבקש שינוי ותיקון, ואילו הצד השני רואה בעצם המפגש את המשמעות: "הרי אנו חשובין לפניך כמתים".

ו. שיטת הרמב"ם בהלכות תעניות

קריאה פשוטה בדברי הרמב"ם מלמדת באופן ברור על הציר אותו הוא בחר לשים במוקד, ציר התשובה והתיקון. נביא מדברי הרמב"ם בפרק ד מהלכות תעניות:

מוציאין את התיבה לרחובה של עיר וכל העם מתקבצים ומתכסים בשקים, ונותנין אפר מקלה על גבי התיבה ועל גבי ספר תורה כדי להרגיל את הבכייה **ולהכניע לבם**, ואחד מן העם נוטל מן האפר ונותן בראש הנשיא ובראש אב בית דין במקום הנחת תפילין **כדי שייכלמו וישובו**, וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו.

ואחר כך מעמידין ביניהן... והוא אומר לפניהן דברי כיבושין... ומוסיף בעניות אלו כפי כחו **עד שיכניע לבם וישובו תשובה גמורה**.

עניין התשובה חוזר כאן מספר פעמים, ואפילו היציאה לבית הקברות מקבלת אצל הרמב"ם משמעות דווקא בהקשר של זירוז לתשובה, אולי לא כפי שעולה מקריאה פשוטה של הגמרא:

אחר שמתפללין יוצאין כל העם לבית הקברות ובוכין ומתחננים שם, כלומר **הרי אתם מתים כאלו אם לא תשובו מדרככם**.

העמידה מול המוות לא באה לתאר את המצב העכשווי - "הרי אנו כמתים", אלא משמשת כתמרור אזהרה: אם לא תשובו - תמותו.

הדברים הללו מתחברים אל גישתו של הרמב"ם שראינו בפתח דברינו ובמהלך המאמר: עניין התענית, התפילות וסדרי המעשים השונים, מתפרשים במשנת הרמב"ם מנקודת מבט מוסרית, שיש בה דרישה לתיקון ושינוי.⁴⁷

47 נציין גם לדברי הרמב"ם בהלכות תפילה ונשיאת כפים (יג, יח) בנוגע לקריאה בתורה בעת תעניות שגזרין מפני הצרות: "קורין ברכות וקללות כדי **שישובו העם** ויכנע לבבם כשישמעו אותם". וראו להלן בהע' שבסיום המאמר.

שמה ניתן להביא סיוע לכיוון אליו מפנה אותנו הרמב"ם משיטת סומכוס המופיעה בברייתא בגמרא בדף יז, א: במקום החתימה האחרונה המופיעה במשנה - "המרחם על הארץ" - מובא בשם סומכוס לחתום: "ברוך משפיל הרמים", ומבאר שם רש"י: "שהכניעם במטר ששבו בתשובה". סיום

אולם נראה כי לא ניתן להתעלם ממרכיב נוסף בדברי הרמב"ם בתחילת הלכות תעניות, המאפיין בצורה ייחודית את התשובה הנדרשת במסגרת תעניות בשעת צרה. תעניות אלו נגזרות בשעת צרת הציבור, ומחייבות תשובה ייחודית, תשובת הציבור. על כך נרחיב בפרק הבא.

תפילת תענית - תפילת ותשובת הציבור, על צרת הציבור

החיוב ההלכתי לזעוק ולהריע בחצוצרות, שבו פתח הרמב"ם את הלכות תעניות, נאמר דווקא ביחס ל"כל צרה שתבא על הציבור", ועל אף שגם "היחיד מתענה על צרתו" (הלכה ט שם), נראה שהחובה מדאורייתא, וההלכות העיקריות שנאמרו ב'סדר התענית', מתייחסות לצרת הציבור דווקא. משמעות הדבר היא כי ביסודה של החובה להתענות ולזעוק בצרת הציבור עומדת הנחה קדומה, לפיה כל יחיד ויחיד צריך לראות את הצרה כצרתו שלו, 'להיות חלק' מצרת הציבור, לזעוק, להריע ולשוב בתשובה ביחס אליה. בעניין זה כתב הרמב"ם דברים מפורשים וחמורים בשני מקומות בהלכות תשובה. בפרק ג מונה הרמב"ם את אלו שאין להם חלק לעולם הבא, ובכללם, כותב הרמב"ם בהלכה יא, "הפורש מדרכי צבור":

הפורש מדרכי צבור ואף על פי שלא עבר עבירות אלא נבדל מעדת ישראל ואינו עושה מצות בכללן **ולא נכנס בצרתן ולא מתענה בתעניתן** אלא הולך בדרכו כאחד מגויי הארץ וכאילו אינו מהן אין לו חלק לעולם הבא.

מי הוא זה שלא נכנס בצרת הציבור, ולא מתענה בתעניתן? ודאי זהו אותו אדם שכאשר מתרחשת צרת הציבור, אינו רואה את הצרה כנוגעת אליו, אלא ממשיך בדרכו והליכותיו כאחד מגויי הארץ, על אף שלא מדובר באדם שעובר איזו שהיא עבירה. במילים אחרות, אדם זה אינו שותף להנחה העומדת בבסיסן של הלכות תענית.⁴⁸

התפילה בברכה זו מעמיד במוקד את עניין התשובה והמענה האנושי לצרה, עד שהצרה עצמה הופכת לברכה בה אנו מודים או מכירים במעשיו של הקב"ה, שלא נתן לנו להישאר ב'רוממתנו', "ברוך משפיל הרמים".

48 נראה שהמקור לדברי הרמב"ם הוא בגמרא בראש השנה יז, א ביחס לאלו ש"פירשו מדרכי צבור", ואמנם דברי הרמב"ם שמדובר על אדם שלא עבר כלל עבירות הם עדיין בגדר חידוש פרשני (השוו לדוגמה לגירסתו ופירושו של רש"י בסוגיה שם, וראו גם חידושי הריטב"א על אתר המזהה בין אלו ש"פרקו עול" לבין הפורשים מדרכי הציבור). מקור ברור יותר לדברי הרמב"ם, שאינו עוסק ישירות בהפסד העולם הבא נמצא בגמרא בתענית (יא, א): "בזמן שישיראל שרויין בצער ופירש אחד מהן וכו", עיי"ש.

הליכה בדרכי הציבור מחייבת שותפות בצרתם, גם אם על פניו היא לא נוגעת לכל אדם פרטי, ומחייבת גם שותפות רוחנית בתענית ותשובת הציבור. כך כותב הרמב"ם בפרק הבא בהלכות תשובה, שם הוא מונה את הדברים "הנועלים דרכי התשובה בפני עושיהן" (הלכה ב):

...דברים הנועלים דרכי התשובה בפני עושיהן... הפורש מן הצבור, לפי שבזמן שיעשו תשובה לא יהיה עמהן ואינו זוכה עמהן בזכויות שעושין.

אימתי עושה הציבור תשובה? הוי אומר: בצרת ציבור, במסגרת תענית הציבור, ישנה גם תשובה הציבור, שכל יחיד ויחיד אמור להיכלל בה. סדר התעניות מכוון - לדעת הרמב"ם - לא רק לתשובה ותיקון במובן הבסיסי, אלא לתשובה בעלת אופי ציבורי, המתחילה בתשומת הלב של הציבור ככלל למצבו ובקישורם של היחידים למאורע הציבורי, ולתיקון המוסרי הנדרש בעקבותיו.

גם תפילת תענית - תפילת כ"ד ברכות, הינה 'תפילת ציבור' מובהקת. תפילה זו אינה נאמרת על ידי כל יחיד ויחיד, והברכות המיוחדות המתווספות בה נאמרות דווקא בחזרת הש"ץ. כך עולה בצורה ברורה מהמשנה, לפיה דווקא הזקן היורד לפני התיבה - "אומר לפניהם עשרים וארבע ברכות", וכך נראה פירושה של דברי הירושלמי (תענית א, א): "ציבור שיש לו שש, יחיד שאין לו שש"⁴⁹. כך עולה גם מנוסח התפילה: "מי שענה... הוא יענה אתכם...", נוסח שודאי נאמר על ידי שליח ציבור, ולא על ידי כל יחיד ויחיד.⁵⁰ לשיטת הרמב"ם נוכל לנסח אם כן את המוקד של סדר תעניות: בשעת צרת הציבור, מחויב כל יחיד ויחיד להתערר ולזעוק במסגרת תפילת הציבור, ולהיות שותף בתהליך של תשובת הציבור.⁵¹

49 ראו חידושי הריטב"א בתענית (יד, ב), ובר"ן על הרי"ף לתענית (ה, א) שדווקא ש"ץ אומרן באותן שש שהוא מוסיף. בירושלמי תענית (ב, ב) נחלקו אמוראים בנוגע לתפילת 'עננו' בתענית ציבור: האם יחיד האומר 'עננו' אומר ברכה בפני עצמה, או מוסיף בשומע תפילה, ודווקא הש"ץ מוסיף ברכה בפני עצמה בעניין התענית, ונראה שמחלוקתם נוגעת בשאלה העקרונית האם גם תפילת תענית שמוסיפים בה עננו בלבד היא במהותה תפילת ציבור דווקא. על ציבוריותה של תפילת התענית ראה גם בספר 'לבקש תפילה', לעיל הע' 18.

50 אמנם גירסת הרי"ף (ו, א) היא "הוא יענה אותנו וישמע קול צעקתנו", אך אין ללמוד מכאן שלדעתו כל יחיד ויחיד הוסיף ברכות אלו, ונוסח זה מבוסס על הכלל ש"לעולם אל יוציא אדם את עצמו מן הכלל" (ברכות מט, ב וראו ההקשר שם הדומה לענייננו) וכפי שכתב בגליוני הש"ס על אתר.

51 מימד הציבוריות מתקשר גם לתפקידן של החצוצרות: הראשונים עסקו בסתירה הקיימת לכאורה בין מקורות שונים בנוגע לשאלה במה תוקעים בתעניות שבגבולין, בשומר או בחצוצרות (ראו דברי הגמרא בתענית יד, א ולעומת זאת במשנה וסוגיית הגמרא בראש השנה כו, ב, וכפי שעולה ממשט פרישית החצוצרות בתורה). הרמב"ן (מלחמת ה' לראש השנה ו, א, חידושים

ז. לקראת חתימה: בין תשובה למענה

עמדנו אם כן בהרחבה על שני מוקדים מרכזיים בסדריה של תפילת תענית והלכותיה: ציר התשובה והתיקון, וציר המענה ובקשת הקשר עם הקב"ה. על בסיס קיומם של הצירים בחנו את היחס בין סדר התפילה לחובה מן התורה לתקוע בחצוצרות, מבנה תפילת מי שענה, מקומם של 'זיכרונות ושופרות' בתפילה זו ומשמעות המעשים השונים המתוארים במשנה ובגמרא סביב תפילת תענית.

למעשה, שני הצירים עשויים להתקיים יחדיו במסגרת תהליך רוחני אחד. תשובת הציבור והחיפוש אחר המענה הא-להי, והשגתו, עשויים גם לחולל זה את זה: בעקבות התהליך הארצי של התשובה אנו עשויים לזכות למענה רוחני ולחידוש ההשגחה שאולי סרה מאיתנו בשעת הצרה. לחילופין, אם יעלה זיכרונו לטובה לפני ה' ונזכה לגילוי פני שכינה, רושם המעמד לא יימחה מלב המתפללים, ויתקיים בהם "בַּעֲבוּר תְּהִיָּה יְרָאתוֹ עַל פְּנֵיכֶם לְבַלְתִּי תַחֲטְאוּ" (שמות כ, יז).

לסיום המאמר, נפנה לדון בשאלת יישומה של תפילת תענית בימינו.

לתענית טו, א ובדרשתו (ראש השנה) מתרץ שתקיעה בחצוצרות נעשית דווקא בצרת המלחמה, "על הצר הצורך אתכם והרעתם בחצוצרות", וטעם הדבר הוא ש"חצוצרות בכנופיא דכל ישראל כתיב, ולא בתענית דעיר אחת ומדינה אחת", ודווקא שעת מלחמה - ולדברי הרמב"ן במסכת תענית, "מלחמת אויבים הצרים עליהם בארץ" - היא עניין כלל ישראלי, לאומי, שאינו נוגע לציבור מסוים בלבד. מדבריו למדנו על תפקידם המהותי של החצוצרות, שאינם 'שופר בעלמא' הנועד להתעוררות, אלא ליצירת כינוס ציבורי כלל ישראלי במהותו (והשוו לרש"י על ראש השנה כו, ב ד"ה בחצוצרות - "כל כנופיא בחצוצרות"), ואם כן לשיטת הרמב"ם (בריית הלכות תעניות) שבכל צרת הציבור תוקעים בחצוצרות, ולא בשופר (ונראה שתירץ את דברי הגמרא בתענית יד, א כפי שהביא המאירי שם ש"קורא לחצוצרות שופר", והדברים מתאימים להקשר בגמרא שם). ניתן ללמוד מכאן על מרכזיותו של המימד הציבורי, שסיבבו מתלכדים היחידים, בכל תהליך ההתעוררות והתשובה בצרות הציבור כולן (ושמא דווקא כך, כציבור, "ונזכרתם לפני ה' א-להיכם"). עניין זה עשוי להסביר את הייעודים השונים של החצוצרות הן בפשט התורה והן בהלכה: בפשט התורה (במדבר י) יועדו החצוצרות למקרא העדה ולמסע את המחנות, יחד עם תפקידן בשעת צרה וביום שמחה. אלו לכאורה שלושה עניינים שונים, אך שלושתם קשורים למסגרות ציבוריות אליהם מתכנסים היחידים. בכך ניתן ליישב את שיטת הרמב"ם, המונה את מצוות התקיעה בחצוצרות בשעת צרה והתקיעה בימי השמחה כמצווה אחת, דבר שכבר תמה עליו המגיד משנה בריש הלכות תעניות. לדברינו, ניתן להגדיר שהמצווה היא לתקוע בחצוצרות בזמנים בהם יש עניין לכנס את היחידים סביב אירוע ציבורי: תענית ציבור או קרבן ציבור (ראו רש"י על התורה לבמדבר י, י), וראו הרחבה נוספת על כך בסדרת ההסכמים שלנו, הכוללת סיכום בכתב, 'עשר דקות של עיון', מועדי אייר, שיעורים ג-ד: bit.ly/3QMN2pF.

ח. תפילת כ"ד ברכות בשאר צרות ובזמן הזה

התעוררנו ללמוד ולעסוק בסוגיות הנידונות במאמר מתוך רצון לברר האם שיך לקבוע הלכה למעשה את תפילת כ"ד ברכות של תענית בימינו, במסגרת מלחמת עזרת ישראל מיד צר, כגון המלחמה שנפתחה בשמיני עצרת תשפ"ד, וכפשט התורה בפרשיית החצוצרות: "וְכִי תִבְאוּ מִלְחָמָה בְּאֶרְצְכֶם... וְהִרְעַתֶּם בְּחִצְצֹרֹת וְנִזְכַּרְתֶּם..." (במדבר י, ט), ובעיקר בעקבות המתח הנוראי ששרר בארץ בכלל, ובקרב החזיתות השונות בפרט, בימים ובשבועות הראשונים של המלחמה.

כבר ראינו בדברי הרמב"ם שמצווה זו מתקיימת הלכה למעשה לפי חכמים לא רק במעשה החיצוני של תקיעה בחצוצרות, אלא בתהליך רוחני שבמרכזו תפילה, המבוססת על ההבנה ש"לא מקרה הוא", ובשיאו תהליך של תיקון ותשובה ציבורית, וממילא שאלת יישומה של התפילה בימינו הינה כבדת משקל.

שאלה זו מחייבת עיון כפול: תחילה נדון האם תפילת כ"ד ברכות נתקנה לתענית גשמים דווקא, או גם לשאר צרות המתרגשות לבוא על הציבור, ומלחמה - שהיא המקור לחיוב לזעוק ולהריע לה' בשעת צרה - בראשן? בנוסף, עולה כאן שאלת הסמכות: האם קביעת תפילת כ"ד ברכות מצריכה סמכות מסוימת שאינה נמצא כיום, כמו סנהדרין או דיינים סמוכים?

נחל בשאלה הראשונה: בפשט המשנה, ניתן היה להבין שכל "סדר תעניות" מתייחס דווקא לתעניות שנידונו בפרק ראשון, תעניות הגשמים.⁵² אולם, ישנה ראייה חד משמעית מסוגיית הגמרא הדנה במחלוקת ר' יהודה וחכמים בנוגע לאמירת זיכרונות ושופרות בתפילת תענית, שלדעת ר' יהודה, אינה חלק מסדר התפילה:

מאי טעמא דרבי יהודה - לפי שאין אומרים זכרונות ושופרות אלא בראש השנה, וביובלות, ובשעת מלחמה.

מהגמרא ברור שלכולי עלמא מתפללים תפילה מיוחדת גם בצרות אחרות, ולכל הפחות בשעת מלחמה גם ר' יהודה מודה לאמירת זיכרונות ושופרות, כשיטת חכמים (מר כדאית ליה, וכפי שהתבאר לעיל בהרחבה). כך הוכיחו מכאן חכמי בית המדרש

52 גם במשנה הדברים אינם פשוטים, שכן פרק שלישי הדין בסוגים נוספים של צרות נפתח במילים: "סדר תעניות אלו האמור ברביעה ראשונה", ובפשטות, המילים 'סדר תעניות' מכוונות לא רק לסדרים וההלכות שנקבעו בפרק ראשון אלא גם ל'סדר תעניות כיצד' שבתחילת פרק שני, וראו בפירושו ר"ע מברטנורא: "סדר תעניות האלו - האמורים בפרקין דלעיל".

הספרדי,⁵³ ונצטט מדברי תלמיד הרמב"ן בחידושו על אתר:

מכאן תשובה לאומרים שלא תקנו חכמים הנך עשרים וארבע אלא על צרת גשמים אבל לא על שאר צרות, דהא אמרינן הכא ובשעת מלחמה, והיינו שאר צרות, ולא פליגי רבנן עליה דר' יהודה אלא בזכרונות ושופרות בלבד ובתענית גשמים... אבל בשעת מלחמה הכל שוין שיהיו עושים כסדר משנתנו, וכן בכל צרות אחרות המתרגשות ובאות על הצבור,

הוכחות לכך שתפילת תענית מיוחדת נתקנה גם לצרות אחרות, ניתן להביא מסוגיות נוספות:⁵⁴ הגמרא בתענית (יג, ב) דנה ביחס שבין ברייתא בה מבואר שבתפילת תענית מתפלל הש"ץ י"ט ברכות, שכן תפילת 'עננו' קובעת ברכה לעצמה בתפילת הציבור, לבין משנתנו בה מבואר שבתפילת תענית מתפלל הציבור כ"ד ברכות. הגמרא מתרצת:

ודקא קשיא לך שליח צבור עשרין וארבע מצלי - בשלש תעניות ראשונות, דליכא עשרים וארבע.

הגמרא מחלקת אם כן בתוך תעניות גשמים, בין תעניות ראשונות לאחרונות. אם נאמר שבתעניות על שאר צרות כלל לא מתפללים תפילת כ"ד ברכות, ניתן היה לתרץ את הקושיה באופן פשוט יותר, שכלל לא הועלה כאפשרות בגמרא, ומכאן שתפילת תענית בשאר צרות דינה כשבע תעניות גשמים האחרונות.⁵⁵

באופן דומה ניתן להוכיח מהגמרא בפסחים (נד, ב) הדנה במעמדו של תשעה באב, שלפי ר' יוחנן בגמרא שם "אינו כתענית ציבור", והגמרא דנה לאיזה עניין אינו כתענית ציבור, ואחת האפשרויות שם נוגעת לענייננו:

ואיבעית אימא: מאי אינו כתענית ציבור - לעשרים וארבעה.

53 ראו גם בר"ן על הרי"ף (ו, א ד"ה ויש שלמדו), ריטב"א (טו, א ד"ה ואפילו) וראו תשובת רב שרירא המובאת בחידושי הרמב"ן לתענית (טו, א) ודברי הרמב"ן עצמו שם ("אלמא בשעת מלחמה אומר זכרונות ושופרות"), וכן הוכיח המאירי (טז, ב).

54 זאת מלבד הראיות שהביא הרמב"ן בחידושו לדף טו, א: "ואם תאמר שאין סדר זה אלא לגשמים אבל לשאר צרות אין גזרין תענית ציבור בחומרות אלו, זו שיבוש יותר מן הראשונה דהא קתני להו באידך פרקין לשאר צרות לחומרא כדתנן סדר תעניות האלו האמור ברביעה ראשונה אבל צמחין ששנו מתריעין עליהן מיד וכולה מתני', דשמעי' מינה דחומרא דקתני באחרונות מה אלו יתרות שבאלו מתריעין, [מתריעין] אותה בשאר צרות מיד כדקתני ואזיל בסדורא דמתניתין, ובריייתא קתני הכא (י"ד א') שאר מיני פורענות לחומרא, ור' יהודה נשיאה בשאר צערי גזר תלת עשרה תעניתא והיינו כסדרא דמתני' מדקאמר שלש עשרה..." ראו שם המשך דבריו.

55 ראו לעיל הע' 14 שלמעשה נחלקו הראשונים בדין תפילת כ"ד ברכות בתעניות אמצעיות.

מגמרא זו ברור שב'סתם' תענית ציבור כן מתפללים תפילת כ"ד ברכות, ולא רק בתענית גשמים, שאם לא כן, אין שום הווא אמינא שיתפללו אותה בתשעה באב דווקא, ואין זה משום ש"אינו כתענית ציבור".⁵⁶

כשיטה זו, הפשוטה יותר בראשונים, פסק גם הטור הלכה למעשה (ראו דבריו בסימן תקעט). אולם, על אף הוכחות חד משמעיות הללו, למד הבית יוסף בשיטת הרמב"ם שלדעתו תפילת תענית נאמרת רק בתעניות גשמים. כך הם דברי הרמב"ם בתחילת פרק ד' מהלכות תענית:

בכל יום ויום משבע תעניות האחרונות של מטר מתפללין על סדר זה.

ובהמשך מופיע כל סדר התפילה המיוחד שנשנה בפרק שני בתענית. הבית יוסף בסימן תקעט, לאחר שהביא דברי ראשונים המוכיחים מהגמרא בדף יז, א שהזכרה לעיל שסדר התפילה נקבע לא רק בתענית גשמים, כתב:

ואין נראה כן מדברי הרמב"ם שכתב בפרק ד' (ה"א) בכל יום ויום משבע תעניות האחרונות של מטר מתפללין על סדר זה, משמע דבתענית שאר צרות אין מתפללין על סדר זה.^{57 58}

אולם, לא ביאר לנו הבית יוסף כיצד יישב הרמב"ם את הגמרא במסכת תענית, ואת ההוכחות הנוספות לשיטה זו.⁵⁹

56 שתי הוכחות אלו למדתי מידידי הרב יחיאל מאיר, והדברים עתידיים להידפס בספרו החדש 'מעמקי ים', סימן קצח.

57 להבנה זו בשיטת הרמב"ם יש להסביר את דבריו בריש הלכות תעניות, המתייחסות לכלל הצרות: "ובימי התעניות האלו זועקין **בתפילות** ומתחננים". לפי הבית יוסף, הכוונה כאן אינה לתפילת כ"ד ברכות, אלא לריבוי תפילות שאין לו הגדרה הלכתית קבועה. לפירוש האחר המוצע בשיטת הרמב"ם להלן ניתן לבאר משפט זה כמתייחס לתפילת כ"ד ברכות.

58 יש לציין לשיטה הנוספת המיוחדת של הרמב"ם בעניין קרוב, לפיה תעניות חמורות המתחילות מבערב רק תעניות מטר, ולא תעניות שאר צרות (ראו דבריו בהלכות תעניות ג, יא). הרמב"ן (טו, א סד"ה וראיתי) חולק על כך. דברי הרמב"ם הובאו להלכה בשו"ע (או"ח תקעה, י).

59 אם אכן ניאלץ לקבל, למרות הדחק מסוגיות הגמרא, שזו היא שיטת הרמב"ם, נצטרך להסביר את ההיגיון בשיטה זו: מדוע שתפילת תענית תיתקן רק לצרת הגשמים? נראה להסביר את הדברים לאור המהלך המרכזי שהתבאר במאמר: אם נבין שתפילת תענית אינה רק תפילה בשעת צרה, אלא תפילה שיסודה בחוסר המענה, המבטאת את הסתר הפנים הא-להי ואת התלות במערכת התקשורת ההדדית שלנו עם הקב"ה, נראה כי צרת הגשמים היא הביטוי המובהק ביותר גם במציאות הקדומה, וגם במסורת המקראית, ליחסים אלו, כפי שעולה מפרשיית והיה אם שמוע הסובבת כולה סביב עצירת הגשמים, ומאפיונה של ארץ ישראל כארץ אשר "למטר השמים תשתה מים", "וצריכה שידרוש ה' אותה תמיד במטר כי היא ארץ צמאה מאד וצריכה מטר כל השנה" (רמב"ן לדברים יא, י) - דבר המחייב את יושביה לחיות באופן תמידי "עם העיניים כלפי מעלה".

בגלל הקושי הרב שבשיטה זו, יש מקום להסביר את דברי הרמב"ם אחרת. ייתכן שכוונת הרמב"ם במילים: "כל יום ויום משבע תעניות אחרונות של מטר" - אינה למעט צרות אחרות, אלא למעט את תעניות הגשמים הראשונות והאמצעיות, שבהן אין תפילת כ"ד ברכות,⁶⁰ אך שאר צרות דינן כשבע תעניות אחרונות של מטר. כך נראה שהסביר את הרמב"ם הב"ח (בסימן תקעט), הנוקט שהרמב"ם והטור אינם חולקים למעשה, וכן נקט הלכה למעשה ערוך השולחן (ברייתא סימן תקעט). הוכחה לכך ניתן להביא מדברי הרמב"ם שדנו בהם לעיל בהרחבה, בהלכה ה' באותו הפרק:

ואומר זכרונות ושופרות מעין הצרה.

כפי שראינו, לדעת הרמב"ם אין פסוקים קבועים של זיכרונות ושופרות בתפילת תענית, אלא הכל "מעין הצרה". אם תפילת תענית אינה אלא בתענית גשמים, מה הוא 'מעין הצרה'? הכוונה הפשוטה היא שלפי כל צרה נבחרים פסוקים מתאימים, ומכאן שתפילת תענית לא תוקנה ביחס לצרה מסוימת אחת בדווקא.⁶¹

כעת נבוא לדון בשאלה השניה - מי מוסמך לקבוע הלכה למעשה את יישומה של תפילת תענית. בעניין זה ערך הרמב"ן בחידושי ליון מעמיק, הקשור גם להבנת המושג "אין תענית ציבור בבבל". הרמב"ן כתב את דבריו במקטעים שונים, ונציג כאן את מסקנתו, אותה הוא מבסס הן על סוגיות הגמרא והן על המסורת שהוא מביא בשם הגאונים והראב"ד:

גם במישור החוויה הקיומית, הגשם ניתפס כמתת ה-ל, כאחד המפתחות שלא נמסרו בידי אדם (בבלי תענית ב, א) ואין לאדם השפעה פיזית עליו, בניגוד לרוב הצרות האחרות שביחס אליהן יש שליטה אנושית ברמה זו או אחרת (כגון מלחמה, או מחלות שיש אפשרות להימנע מהן או לטפל בהן). כל אלו עשויים לגרום לכך שצרת הגשמים דווקא תיחשב לזו שסביבה ראוי לתקן את תפילת 'מי שענה', שכולה זעקה למענה, פיוס וריצוי בין הארץ לבין השמים, "מאימתי מברכים על הגשמים, משיצא חתן לקראת כלה" (בבלי תענית ו, ב). וראו עוד בעניין זה מהלכו של הגרי"ד סולובייצ'ק בשיעורים לזכר אבא מרי, "לזעוק ולהריע על כל צרה שתבוא", החל מאמצע אות ד שם.

וראו לעיל הע' 14.

ייתן גם לפרש ש'מעין הצרה' בא למעט את פסוקי זיכרונות ושופרות של ראש השנה: בתפילה זו לא מעתיקים את הפסוקים משם, אלא מתפללים מעין הצרה, והיא אחת בלבד, צרת גשמים. על אף שמדובר על צרה אחת, הפסוקים אינם קבועים ועשויים להתחלף שכן לדעת הרמב"ם אין מסגרת קבועה לתפילה זו אלא הכל "כפי כחו" של בעל התפילה, ש'מתחנן בכל אחת מהן בדברי תחנונים ופסוקים מדברי קבלה ומכתבי הקודש כפי שהוא רגיל" (הלכה ז) - הרי לדעת הרמב"ם כל הפסוקים המוזכרים במשנה נאמרים בברכת גואל ישראל, ובשאר הברכות המיוחדות לא נאמרה במשנה אלא חתימת 'מי שענה', ותוכן הברכה מעבר לחתימה מסור בידי העובר לפני התיבה.

60

61

מסקנת הרמב"ן היא שהקביעה: "אין תענית ציבור בבבל" - יסודה בכך שכדי לגזור תענית חמורה על הציבור יש צורך בבית דין, "ואין בחוץ לארץ ב"ד שהדיוטות הם, ואין כח בגזרתם להשוות תענית שלהם לתענית של תורה שהוא יה"כ", ועל כן כל תענית שגוזרים בפועל בבבל נחשבת כתענית יחיד "וכל אחד ואחד צריך קבלה בפני עצמו", בעקבות חוסר הסמכות לקבוע 'יום תענית' באופן אובייקטיבי.

עם זאת, כותב הרמב"ן:

לא אמרו בקולא זו אלא שלא יאסרו במלאכה ועינוין הללו, אבל לענין תפלות מתפללין כ"ד ברכות בחוצה לארץ ומתריעין ויש להם נעילה... דלענין אפושי רחמי לא גריעי.

גם הר"ן (ה, א מדפי ה"ף) צועד בעקבות הרמב"ן ומאריך להוכיח כשיטתו שגם בבבל מתפללים תפילת כ"ד ברכות, על אף ש"אין תענית ציבור בבבל", וכן ברור שנהגו בפועל בבבל בתקופת הגאונים, ובעקבות כך הובא הדבר בראשונים ופוסקים שונים, כדוגמת הטור (תקעט), המציע נוסח מעשי מפורט לתפילת כ"ד ברכות.⁶² למעשה, לא מצאנו בראשונים שיטה מפורשת הסוברת שבאופן קטגורי אין בסמכותנו לקבוע

62 המאירי (בדף טז, ב) מוכיח אף הוא שברכות אלו "נאמרות בכל מקום, שאין כ"ד ברכות מדין תענית צבור", ומאריך לסדר נוסח של תפילה זו "לפי מה שאנו נוהגים בפיוטים וסליחות ולפי מה שנראה לי לברור מתוך נימוקי הגאונים", עיי"ש. ראו גם בספרו חיבור התשובה. במאמרו של זקני, ר' דניאל גולדשמידט ז"ל, "סדר תעניות ציבור במחזור רומא" (נדפס תחילה בספר הזכרון לשלמה ס' מאיר, ירושלים תש"ז, ונכלל גם באוסף מחקריו: "מחקרי תפילה ופיוט", ירושלים תשל"ט) הובא סדר תפילה מתוך מחזור רומא המשמר את עיקר סדר התפילה של המשנה. עם זאת נכתב שם כי "לא נשאר זכר לענין זה בכל מחזורי אשכנז, ספרד ורומניא הנדפסים" על אף שברור כי "סדר תפילה כעין זה היה נוהג משך דורי דורות" (אמנם ראו גם מאמרה של אליצור, לעיל הע' 25, לפיה הנוסחים העולים מהמקורות השונים - כולל אלו שבמחזור האיטלקי - אינם מייצגים מסורת קדומה, "אלא ניסיון לשחזר את נוסח התפילה על פי המשנה"). במאמרו של ר' נתן פריד - "פיוט מהגניזה לתענית עצירת גשמים" (סיני, ס, תשרי - אדר ב תשכ"ז) כתב כי "בתקופת הדפוס החלו תפילות אלו להעלם מסדרי התפילה של רוב עדות ישראל", מלבד מהמחזור האיטלקי, ולדעתו היעלמות זו קשורה ל"עודף המים השכיח ברוב ארצות אירופה שבהם נתרכזה הפזורה היהודית בימי הביניים". עם זאת, הוא מפנה שם לכתבי יד מעטים מתקופת ספרד שלפני הגירוש בהם ניתן למצוא את סדר התפילה המופיע בראשונים, ובהמשך המאמר ישנם מקורות נוספים המשמרים את מסורת התפילה והקריאה בתורה הקדומה בימי התענית. אגב מאמרו של זקני ז"ל, מן הראוי לציין במאמר זה גם למאמר נכדו, הרב אליעזר וייל, "סדר תעניות על עצירת גשמים בזמן הזה והתפילה לעצירת גשמים" [בתוך: ממעין מחולה יב, תשס"ד], הנושק בנקודות מסוימות לרעיון המרכזי שהתלבן במאמרנו, ואף חלק מהמקורות ההלכתיים המובאים שם עשויים לתרום לליבון הדיון ההלכתי שבמרכז זה.

תענית שבמסגרתה תיאמר תפילת כ"ד ברכות.⁶³ אמנם, הרמב"ן בדרשתו לראש השנה מתפלמס עם מנהג צרפת בעניין קרוב, שאלת התקיעה בחצוצרות או בשופרות, שהרמב"ן דן בה בדרשתו בהרחבה.⁶⁴ מדבריו ניתן לשמוע כי חכמי צרפת סברו שאין מקום לתפילת כ"ד ברכות ולסדר התפילה המיוחד, בזמן הזה:

לפיכך נהגנו אנו בספרד לתקוע בשופרות בתעניות של התרעה, ושמעתי שאין עושים כן בצרפת כלל, **שמהם סבורין דמה שאמרו אין תענית צבור בבבל אפילו לתפילה קאמר, כלומר לעשרים וארבע ולנעילה ולתקיעות.** ואנו כבר עמדנו (בחידושים ריש תענית) על עיקר זה הדבר בראיות מן הגמרא ובמעשה מן הגאונים שיש תענית צבור בבבל לכל ענין תפילה לענין נעילה ולעשרים וארבע ולתקיעות.⁶⁵

אמנם, העובדה שבפועל לא נהגו בצרפת בתפילת כ"ד ברכות ובשופרות של תעניות - אינה מוכיחה כי כך היא שורת הדין, לדעתם. מכל מקום, הלכה למעשה, לא מצינו ברמב"ם, בטור ובשולחן ערוך (או"ח תקעה - תקעט) הגבלות על תפילת כ"ד ברכות 'בזמן הזה', אף שאין לנו דיינים סמוכים, ונראה שלמעשה אין בסיס הלכתי של ממש לטענה כי אין בסמכותנו לקבוע תפילה זו גם בימינו.⁶⁶

63 באור זרוע (תענית סימן תב) ביאר את דברי הירושלמי בתענית (ב, א) "אילין תענייתא דאנן עבדין לית אילין" ביחס לסדר התעניות האמור במשנה, שכיוון שבבבל אין נשיא, אין אפשרות לתת אפר מקלה בראשו ולכן "לית אילין". בספר 'פלגי מים' (בני ברק תשכ"ה) לר"ש דבליצקי כתב ללמוד מכאן שלדעתו כאשר אין נשיא "גם שאר הסדר של הוצאת התיבה לא עושים, מדקשור כל הסדר ההוא זה בזה" (עמ' ל הע' 106). והדברים רחוקים, ועוד שמבואר בירושלמי שכן היו עושים תענית, אלא שרבי יוסי שם התבטא שתענית זו אינה חשובה, כיוון שאינה נעשית כסדר. והרי ברור לכולי עלמא שכ"ד ברכות נתקנו לא רק במקום שיש נשיא סנהדרין, שהרי כאשר מתפללים במספר מקומות במקביל תפילת כ"ד ברכות, אין הנשיא יכול להימצא בכולם בבת אחת. ראו לעיל הע' 51.

64 בהמשך מציע הרמב"ן הסבר נוסף להימנעותם של אנשי צרפת מתקיעות בזמן הזה: לדעתו, הם פירשו את מחלוקת רבי חלפתא ורבי חנניה עם החכמים במשנה סביב עניין זה, כאשר לדעת חכמים אין תוקעים כלל מחוץ לשער המזרח והר הבית. לגבי ההימנעות ממצוות התקיעה בחצוצרות ראו גם להלן הע' 69.

66 בספר 'פלגי מים' (לעיל הע' 63) עמודים כט-לא, סתם שאין מתפללים תפילת כ"ד ברכות ולא עושים ככל סדר המשנה אף בתעניות גשמים בימינו. ובהערות שם ביאר שאף שהדבר הוא נגד כמעט כל הראשונים, "מ"מ פוק חזי מאי עמא דבר", וראו שם מעט המקורות עליהם הוא מסמך מנהג זה (בדברי האור זרוע דנו בהע' 63 לעיל). ולפלא שסתם כך בעקבות מנהג העולם, בעוד שבהקדמת הספר כתב הרב המחבר ש"במשך השנים ראייתי שלא מקיימים כלל את הדינים שבשור"ע או"ח סי' תקע"ה ותקע"ט בענין התענית והתפילות וההתרעות הנהוגות בשעת עצירת גשמים בארץ ישראל... והתקבל הרושם כאילו אינם נוהגים אלא בזמן שביהמ"ק קיים. ובאמת

אמנם, כפי שראינו לעיל בהרחבה, תפילת תענית היא תפילת הציבור, ומתייחסת לצרת הציבור, ומסתבר אם כן שלא כל עשרה אנשים המתקבצים יחד ראויים לקובעה אלא יש צורך בקביעה 'ציבורית' המובלת על ידי מנהיגי הציבור.⁶⁷

בבואנו לדון בנוגע לקביעתה של תפילת תענית בצרות הציבור בימינו, וצרות המלחמה בפרט, נראה שנכון לשקול את השיקולים הבאים: ברמה ההלכתית היבשה, נראה שאין מניעה מלקבוע תפילת תענית כסדר המתואר במשנה, גם בימינו.⁶⁸ ומה עוד, שבנוגע לתקיעה בחצוצרות - נראה שאין בסיס הלכתי ממשי לכך שלא נוהגים לקיים מצווה מדאורייתא, ודאי כאשר מדובר על מלחמת "הצר הצורך אתכם", בארץ ישראל, והמציות היא שמצווה זו אינה מתקיימת באופן מעשי על ידי רוב הציבור כל עוד לא נקבעת תפילת תענית מוגדרת שבמסגרתה תוקעים בחצוצרות כדין.⁶⁹

כל אלו הם דינים שבמשנה ובגמרא ורמב"ם וראשונים וטוש"ע, והרי הם כשאר דיני דרבנן כמו מקרא מגילה והדלקת נרות חנוכה, ועוד עדיפי מהם כפי מה שכתב הרמב"ם בפ"א דהלת"ע הל"א דמצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע וכו', על כל צרה וכו' כגון בצרות, וא"כ עכ"פ התפילה והזעקה אז היא מדאורייתא... ואין דיעה בראשונים ובאחרונים שלא ינהגו בזמן הזה", וכל הדברים הללו קרובים מאוד להיאמר גם ביחס לעצם ההימנעות המוחלטת מקיום הסדר המובא במשנה.

67 וראו לשון הר"ן על הר"ף (ה, א): "אבל לענין נעילה וכ"ד ברכות והתרעה לא אמרו (שאינן תענית ציבור בבבל), שכיון שכל הציבור מצטרפין להתענות ראויין הם לכך". מעניין לציין לדברי המאירי בריש הפרק, הכותב שהוצאת התיבה לרחובה של עיר היא דווקא בעיר שרובה ישראל. נראה מכאן שהוא למד שלתפילה ברחובה של עיר דווקא יש משמעות כתפילה ציבורית של העיר כולה, בניגוד לתפילה בתוך בית הכנסת המצומצמת לעדת המתפללים בפועל בתוך בית הכנסת. מכאן נראה שיש ללמוד גם לגבי תפילת תענית בימינו, שלא נכון להתפלל מחוץ לכל בית כנסת ובית כנסת, אלא לאחד את הקהילות השונות בשכונה או בעיר לתפילה ציבורית אחת.

68 בחדשים הראשונים של המלחמה בחורף תשפ"ד התקיימה בימי שני וחמישי אה"צ בקביעות במנהרות הכותל תפילת כ"ד ברכות עם חצוצרות, בהובלת הרב אליהו ובר, ראש ישיבת הר הבית.

69 התירוצים המרכזיים באחרונים לקושיית המגן אברהם "למה אין אנו נוהגין לתקוע בעת צרה" (מג"א ריש סימן תקעו, וראו מה שהביא במשנ"ב ס"ק א שם) מולכים לכך שבמלחמת עזרת ישראל מיד צר בארץ ישראל, ואולי אף בצרות אחרות כגון מגפה, יש חובה מדאורייתא לתקוע. מה שכתב במור וקציעה (שם) שמצווה זו מתקיימת דווקא בכהנים מיוחדים ובחצוצרות של תורה, קשה ביותר: הצורך בכהנים מיוחדים עצמו מחודש, וברמב"ם בהלכות תעניות כלל לא מבואר שהכהנים הם אלו שתוקעים, ולשון המשנה (טו, ב) בעניין זה הוא במקדש כמובן (אמנם בבבב"א בגמרא, המדברת גם בגבולין, חוזר הנוסח "הריעו בני אהרן", אך אין הדבר מכריח שכהנים הם לעיכובא, וכבר התבאר לעיל שלדעת הרמב"ם ברייתא זו אינה להלכה). גם ברמב"ן (לתענית טו, א) מבואר ש"אם אין שם כהן תוקעין לויים וישראלים". גם אם נניח שיש צורך בכהנים דווקא, נראה תמוה מאוד להימנע - ללא כל סיבה! - מקיום מצווה דאורייתא, בגלל הספק שמא הכהנים המברכים בכל יום ברכת כהנים ונכנסים לכאורה בספק ברכה לבטלה, אינם מיוחדים. הטענה שיש צורך בחצוצרות של תורה תמוהה עוד יותר, שכן במשנה בפרק שלישי נידונו אפשרויות של תעניות והתרעה בעיר אחת ולא באחרת, וברור שלא העבירו את החצוצרות מעיר לעיר בכל מקרה

חסרונה של מצווה זו עלול ליצור מצב לא תקין מבחינה רוחנית, שכן הציבור עלול לא להתכנס כלל לתפילה מיוחדת בשעת צרת הציבור, וממילא גם לא עובר תהליך משמעותי של התעוררות בתשובה, ועיסוק בתיקון המצב הרוחני.

מאידך, ודאי יש שיחששו לשיטות לפיהן אין בסמכותנו לקבוע תפילת תענית בזמן הזה, במיוחד ביחס לצרות אחרות שאינן צרת גשמים, עקב הבנת הבית יוסף ברמב"ם. לכל אלו מצטרפת גם המציאות הפשוטה שסדר תפילות זה כבר לא נוהג תקופה ארוכה ברוב קהילות ישראל, גם אם איננו יודעים מתי בדיוק הוא נפסק, באילו מקומות ומאילו סיבות.

עניין נוסף שצריך להילקח בחשבון הוא הקושי לקבוע תענית ציבור בימינו. מסיבות שונות נראה שקשה לאחד את הציבור לתענית שאינה קבועה, ויש שיאמרו שבמצבים שונים, קביעת תענית ציבור עלולה לפגוע בחוסן הפיזי והנפשי של הציבור, החשוב כל כך בשעת מלחמה, וגם בצרות אחרות כדוגמת מגיפה הקורונה.⁷⁰

שכזה, ומה עוד שבמקרים רבים מסתבר שהתקיימה תפילת תענית במקביל במקומות שונים, ובכולן "מתריעין", לכל הפחות בשופר (ראו דברי הריטב"א בתענית יט, א ד"ה ונראה). מכל מקום, סברא כזו צריכה בית אב בראשונים, ולא ייתכן שראשונים ופוסקים כדוגמת הטור, המתארים את סדר התפילה הכולל בתוכו תקיעות הלכה למעשה, ישמיטוהו (בעניין החצוצרות כתב דברים דומים גם בשו"ת אגרות משה א, קסט, ולפיו יש צורך דווקא בחצוצרות שיועדו למקדש [וראו שם מה שרצה ליישב בזה שיטת הרמב"ם שנידונה לעיל הע' 51], וגם על דבריו יש לתמוה ככל התמיהות הנ"ל). אם נאמר שאין כוונת המזור וקציעה לחצוצרות ההיסטוריות של התורה, אלא לחצוצרות שנעשו כדין התורה (כסף ומקשה), איזו מניעה ישנה לעשות כאלה היום? יש לציין גם לשיטות לפיהן למעשה ניתן לצאת ידי חובת התקיעות בשעת צרה בגבולין בשופר בלבד, ראו דברי הרשב"א בראש השנה כז, א בעניין זה. ראו עוד: גליון המעיין, תמוז תש"ל, במאמרו של הרב חיים שרגא פייבל פראנק "התקיעה בחצוצרות בעת צרה בזמן הזה", עלי תמר לראש השנה (ג, ד) ובשו"ת תשובות והנהגות (ג, קנז) ולעומת זאת, את דברי הציץ אליעזר (יא, טז). נציין גם למעמד תפילת ערב יום כיפור קטן, שהתקיים ברחבת הכותל בערב ר"ח שבט ה'תשפ"ד בהובלת הרבנים הראשיים לישראל וגופים נוספים, ובמסגרתו תקעו בשופרות ובחצוצרות (אמנם בזה אחר זה). תקיעה בחצוצרות כסף, מלווה בקריאת פסוקי 'וכי תבואו מלחמה בארצכם ותפילות נוספות, התקיימה גם במעמד הסיום של כנס 'אסופות' - כנס הישיבות הרביעי בישיבת כרם ביבנה - בתאריך כ"ז אדר א' ה'תשפ"ד.

מסברא, ניתן להעלות אפשרות להתפלל תפילת כ"ד ברכות, על אף שלא נקבעה תענית ביחס לכלל הציבור. כך עולה לכאורה ממשט המשנה בתענית (ג, ג-ד): "וכן עיר שלא ירדו עליה גשמים... אותה העיר מתענה ומתרעה וכל סביבותיה **מתענות ולא מתריעות** רבי עקיבא אומר מתריעות ולא מתענות" (וכן במשנה הבאה). מדברי רבי עקיבא עולה אפשרות של התרעה ללא תענית, ולכאורה הכוונה היא גם לתפילת תענית. אולם בריטב"א (יט, א) כתב: "ונראה כשמתריעות בשופרות בלא תענית אינו על סדר כ"ד ברכות **שלא תקנום אלא בתענית**, אלא שאומר דברי תחנונים וצעקה מעין הצרה ומתריע".

נראה להציע עמדת ביניים, המכלילה את עיקר התפילה המיוחדת לתענית בברכת גואל ישראל, שכבר מזמן המשנה יוחדה להרחבה ואריכות בשעת צרה. ניתן לסדר את כל פרקי תהילים שהוזכרו במשנה בתוך ברכת גואל ישראל (וכשיטת הרמב"ם!), יחד עם תפילת עננו,⁷¹ ואולי אף להוסיף לברכה זו את סדר 'מי שענה' המופיע במשנה.⁷² בנוסף, מתאים לצרף לברכה זו "דברי תחנונים כפי כוחו", הנוגעים לצרה המסוימת, וכדברי הרמב"ם שהובאו לעיל (ד,ו).

גם לברכת שומע תפילה ניתן להוסיף עניינים 'מעין הצרה', וניתן גם לפצל את אמירת מי שענה כך שחלקה תיאמר במסגרת ברכה זו, והחתימה, בא"ה שומע תפילה, תועיל לכאן ולכאן.⁷³ כך לא נבוא לכלל ספק של ברכה לבטלה ואמירת סדר ברכות שלא תקנו לנו חז"ל, ובאופן מעשי יהיה קל יותר 'לחדש' תפילה שמסוימת שונות כבר לא נהגו בה תקופה ארוכה.⁷⁴ באופן כזה, נראה שניתן יהיה לקבוע תפילה מיוחדת בשעת צרה גם אם לא נקבעה תענית.

אך נראה שנכון יותר לקבל בעניין זה הצעה שהציע בישיבתנו הרב אליהו ליפשיץ:

כיוון שנוסח התפילה המיוחד ייקבע רק בתפילת הציבור, במסגרת חזרת הש"ץ, וכפי שהתבאר לעיל, אין צורך לקבוע שהציבור כולו יקבל תענית, אלא די אם בימים שייקבעו יצומו נציגים מכל קהילת מתפללים, עשרה לכל הפחות, ואחד מהם יהיה בעל התפילה. באופן כזה תיווצר אפשרות לקיים תפילה במתכונת שהוצעה לעיל, קריאה בתורה והפטרה המיוחדת לתענית על צרת הציבור,⁷⁵ יחד עם תקיעה

71 הראשונים דנו בשאלה האם בתפילת כ"ד ברכות אומרים 'עננו', או לא, ומסקנת הרמב"ן (בחידושו שם, וכן נראה מחידושי הרא"ה) היא שאומרים עננו בתוך ברכת גואל ישראל, ולא כברכה בפני עצמה, וכן הוא במאירי (טז, ב). אם יתקבל הסדר המוצע כאן במסגרת תענית של לפחות עשרה מהמתפללים, יש לדון האם נכון לכלול את תפילת עננו בתוך ברכת גואל ישראל, או שמא לקבוע לה ברכה בפני עצמה, כבשאר תעניות, ולקבוע את סדר התפילה הארוך דווקא בה, ולא בברכת גואל ישראל.

72 בדברי הטור בסימן תקע"ט מופיעות תפילות תחנונים, סליחות ו"ג מידות הנאמרות במהלך תפילת תענית, ואין מניעה אם כן מלקבוע את תפילת 'מי שענה' במסגרת ברכה זו, כאשר נוסח ארוך של תפילה זו כבר נקבע במסגרת סידור הסליחות האשכנזי.

73 ראו לעיל הע' 18 בנוגע לחתימה הכפולה של 'שומע תפילה' בנוסח כ"ד ברכות שבמשנה.

74 ראו גם חבל נחלתו לר"י אפשטיין ו, (ירושלם תשס"ז) סי' יג, שהסיק כי בתענית ציבור על גשמים יש להוסיף שש ברכות ותקיעת שופר, והעיר שם ר"א נבנצל: "לא ראינו מימינו שיוסיפו שש ברכות, לא הרבנות ולא הבד"צ", ושמה הצעתנו עשויה לאפשר עיכול משוט יותר של חידוש עיקר הדין בעניין זה.

75 במשנה במגילה (ג,ו) מבואר כי בתעניות קוראים ב"ברכות וקללות", וכן מבואר ברמב"ם (תפילה יג, יח) ביחס ל"תעניות שגזרין אותן הצבור מפני הצרות... כדי שישובו העם ויכנע לבבם

בחצוצרות, במהלך התפילה ו/או בסיומה.

לתפילה יצטרפו דברי כיבושים הנוגעים לענייני דיומא על ידי נציגי הקהל הראויים, ואם תפילה זו אף תיעשה, כדין המשנה, ברחובה של עיר, מלווה בשאר המעשים המתוארים שם, היא לבטח תפעל לעורר הלבבות לתשובה, ולכמיהה עמוקה למענה, והארת פנים מחודשת אשר שורשה בפיוס של קבלת הלוחות השניים ביום הכיפורים, וימי הצרות ייהפכו לימים טובים לישראל.

כשישמעו אותם" (וראו לעיל הע' 47), וכן בטור (או"ח סי' תקעט), המוסיף שמפטירים "על דברי הצרות", במקום קריאת 'ויחל' והפטרת 'דרשו' שרגילים בהן בתעניות החורבן, ורק במנחה קורין ויחל, ומפטירין ב"שובה ישראל" (אך ראו שם בבית יוסף ובדרכי משה בעניין זה). בספר פלגי מים (לעיל הע' 63) בסעיף כה הסיק הרב דבליצקי שקוראים ומפטירים "ויחל" ו"דרשו", כשאר תעניות, ובמאמרו של ר' נתן פריד (לעיל הע' 62) כתב ש"פסק זה העלה ממה שמצא באחד מספרי האחרונים, ולא היא! במקום שכל האחרונים והראשונים פסקו הלכה בהדיא שקוראים ומפטירים בעניין היום... אי אפשר להקל כיחידאה ואפילו בתראה הוא... אין לנו לזוז מדברי הטור, הלבוש ושאר הראשונים והאחרונים. כנראה לא היו ידועים למחבר המקורות מכתבי היד וממנהגים אחרים שהיו נוהגים במקומות אחרים בחו"ל עד ימינו כמעט, ולכן פסק מה שפסק", וראו בנספח ג' למאמרו שם. אמנם ראו במאירי (טז, ב) המעיד שבתענית על צרת הציבור "המנהג פשוט" לקרוא ויחל, "אע"פ שמכח הלכה היה ראוי לקרות בברכות וקללות" (ראו בעניין זה גם מסכת סופרים פרק יז הלכה ה, שם מופיע חילוק בין תעניות החורבן ותעניות גשמים, בהן קוראים ב'ברכות וקללות', לשאר תעניות בהן קוראים 'ויחל'). לאור המהלך שהתבאר במאמר זה, מעניין לתת את הדעת לכך שקריאת פרשיית הברכות והקללות אכן מתאימה יותר למוקד התשובה והתיקון אותו מדגיש הרמב"ם, בעוד קריאת פרשת ויחל מעמידה במוקד את קבלת תפילתו של משה, התגלות ה' ב"ג מידות של רחמים וקבלת הלוחות השניים ביום הכיפורים, המסוגל לריצוי, פיוס ומענה.